

İçindekiler Tablosu

Siyasi Hayatları	2
Sosyal Hayat	13
Dini Hayat	17
Dil ve Yazı	19
Dipnotlar	21

Yrd. Doç. Dr. Muallâ Uydu YÜCEL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

HAZAR HAKANLIĞI

Siyasi Hayatları

Yedinci ve onuncu yüzyıllarda güçlü teşkilâtı, ticarî faaliyeti, dinî hoşgörüsü ve İktisadî refahı sayesinde Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İdil'den (Volga) Dnyeper (Özi)-Çolman'a (Kama)' ve Kiyev'e kadar uzanan sahada siyasî istikrar sağlayan Hazar Hakanlığı, Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynayan ve düzenli bir devlet kuran ilk Türk kavmidir.¹

Hazar kelimesi isim olarak Arapçada el-Hazar; İbranicede Hazar, Kuzari; Latince'de Chazari, Gazari; Grekçede Khazaroi; Rusça'da Kozar, Kozarin; Gürcüce'de Hazar-i;² Çince'de T'u-Chüe Ho-sa, Ko-sa ve Ka-sat şekillerinde geçmektedir.³ Kelime "gez" anlamına gelen "kaz" kökünden türemiştir. "Ka-zar: gezer yâni serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan" anlamına gelmektedir.⁴

Hazarlar'ın menşei itibarıyla Türk olup, Orta Asya'dan geldikleri muhakkaktır.⁵ Hazarların bir müddet Hun devletine tabi zümreler arasında bulunmuş olmaları da ihtimal dahilindedir.⁶ Nitekim IV. yüzyılın ikinci yarısında, Hunların hâkim buldukları Güney-Rus bozkırları ile Kuzey-Kafkasya ve Azak denizi arasındaki topraklar, V. yüzyılda Doğu'dan gelen Türk-Ogur kavimlerinin hâkimiyeti altına girmişti. Ogur kavimlerinin bu sahaya girmeleri ise 500 yıllık Hun hâkimiyetinin sonunu hazırlamıştır. Miladî 460 sıralarında Gobi çölü civarında oturan Juan-Juanların hücumu, Tiyenşan ile İli Irmağı bölgesinde oturan Sabarları (Sabir) yerlerinden uzaklaştırmış, batı yönünde ilerleyen Sabarlar da bu bölgede yaşayan Ogur kavimlerinin bir kısmını ülkelerinden çıkarmışlardır. Bu Ogur kavimleri İdil'i geçerek Karadeniz'in kıyısı boyunca ilerlemişler ve Hunların oradaki arazilerini ellerine geçirip Kuban nehri ile Azak denizi arasındaki araziye yerleşmişlerdir.⁷

Sabarlar çok geçmeden daha da batıya ilerlemek zorunda kalarak, Ogurların arkalarından 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdir. Sabarların, 558 yılında bu bölgeyi ele geçirerek Avar istilâsına kadar Kafkasya'da hüküm sürdüklerini görüyoruz. Avarların bu topraklardaki hâkimiyetlerine ise Göktürkler son vermişlerdir. Batı Göktürk ordularının 576'da Kafkasya'ya doğru yöneldiklerini öğrenen Avarlar bu bölgeyi terk etmişler, böylece Don-İdil ve Kafkas Dağları arasındaki arazi Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu sırada Ogurların bir kısmı da kendi istekleriyle Göktürlere tabi olmuşlardır. Ancak Göktürklerin iç savaşlarla meşgul olmaları bu bölgeden kısa bir süre de olsa uzaklaşmalarına sebep olmuş ve ancak VII. yüzyılın başında yeniden Kafkasya'ya dönebilmişlerdir.

Göktürklerin batıdaki en uç kanadını meydana getiren Hazarlar ise, Sabarların bir devamı olarak tarih sahnesine çıkmışlar ve bundan sonra Hazar denizi ile Karadeniz arasında dağınık bir halde yaşayan ve aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyu ile hakanlık topraklarında yaşayan diğer Sarogur ve Onogur gibi bütün Türk kavimlerini kendi bünyelerinde eritmişlerdir.⁸ Nitekim X. yüzyıl İslâm tarihçisi Mes'ûdî İranlıların Hazar adını verdikleri kavme Türklerin Sabar (Sabir) dediklerini belirtmektedir.⁹ Ayrıca bu bölge doğudan batıya doğru gelişen büyük göç hareketlerinin yolu üzerinde bulunduğundan Hun, Ogur, Fin-Ugor ve Avarlardan kalan kütlelerde de burada hayatlarını devam ettirmişlerdir.¹⁰

Hazarların Orta Asya'dan çıkarak Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye yâni İdil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hazarlar'ın ülkeleri önceleri Terek havalisinde iken, sonraları ağırlık merkezlerini Aşağı İdil boyu teşkil

HAZAR HAKANLIĞI

etmiştir. Burası İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasında bulunmakla beraber, devrin en önemli ticaret yollarının da kavşağında yer alıyordu. Hazarlar hakkında bilgi veren Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar bu bölgeye milattan önceki devirlerde gelmişlerdir. Gürcü hükümdarı Mirvan (M.Ö 167-123) Hazarlara karşı savaşmış, ülkesini onlardan korumak için Daryal geçidinde istihkamlar inşa ettirmiştir.¹¹

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile kesin olarak M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. M.S. 198 yılında Hazarlar Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. M.S. III. yüzyıldan başlayarak IV. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları arasında meydana gelen savaşlarda Hazarlar her zaman Sâsânîlerin yanında yer almışlar ve Bizans'a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır.¹² Ancak M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sâsânîler Ermenistan'ı istilâ edip, komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince, Hazarlar bu defa Bizans ile anlaşarak, onlara karşı savaşmaya başlamışlardır. M.S. 363 yılında Bizans imparatoru Julian'ın Ermenistan'da bulunan Sâsânîlere karşı yaptığı savaşa Hazarlarda katılarak Bizans'a yardım etmişlerdir.¹³ Bunun üzerine Sasanîler Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamışlardır.¹⁴

Hazarlar, V. yüzyılda yâni Attila'nın 434 yılında Hun imparatoru olması üzerine bir süre Hunlara tabi olmak zorunda kalmışlardır.¹⁵ Ancak Attila'nın ölümünden sonra dağılan Hun İmparatorluğu'ndan ayrılan Hazarlar yeniden Sâsânî topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Nitekim Hazarlar 457 yılında Kafkasya'daki Sâsânî savunmasını kırarak Kür ve Aras ülkesini ele geçirmişler, İberya, Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu durum karşısında Sâsânî imparatoru çaresiz kalarak Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmıştır.¹⁶ Bundan sonra Hazarlar ile Sâsânîler arasındaki savaşlar sürekli olarak devam etmiş ve Sâsânî Hükümdarı Kubad (448-531) döneminde özellikle Hazarlara karşı Derbent ve Kafkasya'daki geçitlerde bir dizi kaleler inşa ettirilmiştir.¹⁷ V. yüzyılda ortaya çıkan Avarlar da bir süre Hazarları hakimiyetleri altına almışlardır. Sâsânî Hükümdarı Anuşirvan (531-579) Hazarlarla savaşarak onlara karşı Derbend (Bab el-Ebvab)'i yaptırmıştır. Ayrıca o sarayında Hazarlar için bir tercümanı daima hazır bulundurmuştur. Yine iyice kuvvetlenen Hazarları yenemeyeceğini anlayan Anuşirvan onlarla dost olma yoluna giderek, onlardan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışmış ve hatta bu uğurda kızını bile Hazar hakanına vermeyi denemiştir.¹⁸

558 yılından sonraki yıllarda Kafkaslar'ın hakimi ve Sâsânîlerle savaşan bir kavim olarak bildirilen Hazarlar 576 yılında Kırım'daki Kerç kalesinin Göktürklerin eline geçmesiyle bu devletin sınırlarını Karadeniz'e kadar ulaştırmışlardır. Nitekim Hazarlar'ın 586'dan itibaren Bizans tarafından oldukça iyi bilindiklerini ve hatta "Türk" ismi ile de anıldıklarını görüyoruz.¹⁹ Hazarlar bundan sonra Göktürk Hâkanlığı'nın batıdaki en uç kanadını meydana getirmişler ve onların istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Ermeni ve İslâm kaynaklarına göre ise, bu durum ilk defa Göktürk hânedanına mensûp Aşina soyundan gelen bir başbuğun idâresi altında VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.²⁰ Hazarlar yine VII. yüzyılda Batı Göktürk hâkanının iradesi ile Sâsânîlere karşı Bizans'a yardım etmişlerdir. Hazarların Derbend'i geçerek Gürcistan'a girip Tiflis'i kuşattıkları ve Azerbaycan'a akınlar yaptıkları 626-627 yılına doğru, kendisi Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan ve başkenti Sâsânî-Avar muhasarasına alınmış olan Bizans İmparatoru Herakleios, Tiflis önlerine gelerek Hazar hükümdarı ile vardığı anlaşma²¹ sonucunda sağladığı 40 bin atının desteği sayesinde İran içlerine kadar yürümeye muvaffak olmuştur. Bu sırada Sâsânî hükümdarı Hüsrev Perviz idi. Hazar kumandanı Çorpan Tarhan, Aras nehrine kadar bütün Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirerek

HAZAR HAKANLIĞI

bazı Ermeni kitlelerini itaat altına almıştır. Bu arada başkent Belencer'den başka Güney Kafkasya'da Kabale (günümüzdeki Nuha vilâyetindeki Çuhur Kabala köyü) şehir kurulmuştur. 628 yılında kış mevsiminin başlaması yüzünden o yıl alınamayan Tiflis, ancak 629 yılında Hazar kumandanı Çorpan Tarhan'ın başarı ile yürüttüğü harekât neticesinde Hazar Yabgusu tarafından zaptedilmiştir. Bu münâsebetle Anadolu İranlıların istilâsından kurtarılmış, Sâsânîler artık büyük bir devlet olmaktan çıkarılmış ve Hazar Hakanlığı, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumuna gelmiştir.²²

Bu sırada Hazarlar henüz müstakil bir devlet değillerdi; fakat Göktürk Devletinin 582 yılında Batı ve Doğu Göktürk Devleti diye ikiye ayrılmasından ve daha sonrada Batı Göktürk Devletinin yıkılmasından sonra kendi başlarına bağımsız bir Hakanlık olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Süratle siyasî ve askerî nüfuzlarını genişleten Hazarların tam bağımsız bir devlet haline gelmeleri ise 630 yılında olmuştur.²³

Bağımsızlıklarına kavuşan Hazarlar, ilk önce Bulgarlar ve Slavlarla savaşmaya başlamışlardır. Çünkü bu dönemde Karadeniz'in kuzeyinde Hazarlardan başka bir de Büyük Bulgar (Magna Bulgaria) Türk Devleti kurulmuştur (635). Hazarlar, Güney Rusya'dan Tuna nehrine kadarki geniş düzlüklere hükmeden Bulgarlara 641 yılında saldırarak onları Tuna'ya doğru göçe zorlamışlar ve 665 yılından sonra da yıkılmışlardır. Böylece Hazarların topraklarının sınırları iki katına çıkmıştır. Yine Dnyeper ve Oka çevresindeki İslavları vergiye bağlayıp onları da kuzeye itmişlerdir.²⁴

VII. yüzyılın ortaları hem İslamiyet'in hem de Hazarların hızla yayıldığı bir dönem olduğundan, bu dönemde Hazarlarla İslam orduları sık sık karşılaşmaya başlamışlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi Hazar Devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Hazar-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sâsânî İmparatorluğu 632-634'lerde İslâm kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçince, İslâm ileri harekâtı bir yandan Ermeniyeye yolu ile Kafkaslar'a doğru bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine kadar gelişmeye başlamıştır. Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı olmuştur. İlk büyük taarruz. H. 31 (M. 651-652) yılında Halife Hz. Ömer zamanında Selmân b. Rebîa komutasında yapılmış ve İslam orduları Hazar topraklarına girip, Derbend'i aşarak Hazarların bu sıralardaki başkentleri olan Belencer'e²⁵ kadar ilerlemiş, ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Arap kumandanı ile dört bin kadar askeri imha edilmiştir. Belencer'in Araplar tarafından istilâ edilmesinden sonra Hazarlar başkentlerini aşağı İdil havalisine nakletmişlerdir. Daha sonra da güneye doğru ilerleyerek Ermenistan'a girmişlerdir.²⁶

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 665'i tâkip eden yıllarda, Karadeniz'in kuzeyindeki "Büyük Bulgarya" Devleti'nin kuvvetli Hazar genişlemesi karşısında dayanamayarak parçalanması sonucunda, Dnyeper'e kadar uzanan düzlükler Hazarların eline geçmiş ve hâkanlık Kafkaslar'ın güneyinde de İslâm ileri harekâtına karşı yolları kapamıştı. 669 yılında Sabarlar ve Urgianlar, Obrianların yönetiminden ayrılarak Don nehri ile Kafkaslar arasına yerleşmişler ve Hazarlar'ın hakimiyeti altına girmişlerdir.²⁷

Hazarlar 679 yılında Bulgarları idareleri altına alarak Don ve Dnyeper arasında batıya doğru yayıldılar.²⁸ 683 yılında ise İberya, Albaniya ve Ermenistan'a saldırıp, büyük ganimetler elde ederek geri döndüler. Bu arada 685 yılında Ermeni prensi Aşot, ülkesini istilâ etmek isteyen Hazarlarla savaşarak, ordularını geri püskürtmüştür.²⁹ VII. yüzyıl sona ermeden Hazarlar Kırım'ı ele geçirip, Azak Denizi üzerinde tam bir hakimiyet sağlamışlar ve böylece Hazar denizinden, Dnyester'e, Kafkas Dağlarının güney eteklerinden Oka nehrine kadar bütün bölgeyi ve Kırım'ı ellerine geçirmişlerdir.³⁰

HAZAR HAKANLIĞI

651-652'deki ilk karşılaşmadan sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesinden (656) ve Hz. Ali'nin halife seçilmesinden sonra meydana gelen karışıklıkların Kafkaslar yönündeki İslâm saldırılarını azaltması üzerine harekete geçen Hazarlar Arrân'a kadar indiler. Hazar-İslâm münâsebetleri yaklaşık yarım asırdan fazla süren sınır boyu çarpışmaları ile devam etmiş ve daha sonra da İslâm orduları Emevî Halifesi Muâviye zamanında Kafkas taarruzlarına yeniden başlamıştır. Bu seferlerin başında Emevîlerin ünlü kumandanlarından Mesleme b.'Abd'il-Melik (Halife Velîd I 705-715'in kardeşi) bulunuyordu. H. 89 (M.708-709) yılında Mesleme komutasındaki İslam orduları, Azerbaycan bölgesinden geçerek Derbend'e saldırmış ve Hazarlarla savaşa tutuşmuştur. H. 91 (M. 711) yılında Mesleme, tekrar Hazarlara saldırmış ve Derbend havalisine kadar uzanarak, 714'de de Derbend'i zaptetmiştir. Ancak, kendisinin 717'de İstanbul'a yürümek üzere Kafkaslar'dan ayrılmak zorunda kalmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekilmiştir. Bunun üzerine Hazar ordusu H. 99 (M. 717-718) Şirvan'a girmiş ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmını işgal etmiştir.³¹ Ancak Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in görevlendirdiği Hâtim b. Nu'mân eş-Bâhilî Hazarlar'ı durdurmayı başarmıştır. Fakat beş yıl sonra Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının yardımını sağlayan Hazarların Mercülhicâre'de bozguna uğrattığı Müslüman ordusu ciddi kayıplar vermiştir. Bu bozgunun kurtulabilenler büyük sıkıntılar içinde Dimaşk'a gelmişlerdir. Bu duruma çok üzülen Halife Yezîd b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Ermeniyeye valiliğine getirerek, Hazarlar'la mücadeleye memur etmiştir. H. 101-103 (M. 721-723) yılları arasında Ermeniyeye vâlisi Cerrâh Hazar ülkesinde büyük başarılar kazanmış ve Derbend'i ele geçirmiştir. İki tarafın orduları Derbend'in 6 fersah kuzeyindeki Narvan mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşta Hazarlar çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Cerrah'ın kuvvetleri önce Tarki'yi daha sonra da Belencer'i ele geçirdiler. Bundan sonra Hazar hakanı İdil nehri üzerinde bulunan İdil şehrine taşınarak burayı başkent yapmıştır.³² Halife Hişam zamanında (724-743) H. 107 (M. 726) yılında Mesleme tekrar Hazar ülkesine saldırarak Azerbaycan ve Dağıstan üzerine yürüdü ve bazı kaleleri ele geçirdi. Mesleme H. 109 (726) yılında yeniden Hazar topraklarına saldırarak pek çok esir ve ganimetle geri döndü. H. 111 (M. 730) yılında Cerrâh Hazarlara saldırdı ve Beyda şehrini ele geçirdi. H.112 (M. 731) yılında Hazarlar, büyük bir güç toplayarak karşı saldırıya geçtiler ve Arapları ağır bir mağlubiyete uğratarak Cerrah'ı öldürdüler. Hazar ordusu bu savaşta Musul önlerine kadar gelmiştir. Araplar böylece tekrar Azerbaycan'a gerilemek zorunda kaldılar. Buna karşı Said el-Hareşî komutasında yeniden toparlanan Araplar, Hazarları geri püskürttüler. Bu olaydan bir yıl sonra Mesleme komutasındaki İslam orduları yeniden Hazarlara saldırdılar ve Belencer dağına geçerek hakanın oğlunu öldürdüler. Ancak Hazarlar buna karşı saldırıyla cevap verince Mesleme, Derbend'e sığınmak zorunda kaldı. H. 114 (M. 732-733) yılında daha sonraları halife olacak olan Mervan b. Muhammed Ermenistan ve Azerbaycan'a vali tayin edildi. Araplar en önemli başarılarını onun zamanında elde ettiler. Mervan, 40.000 kişilik ordunun başında Derbend Geçidi'ni aşip Belencer'e giderek tahribatlar yaptı ve Derbend'e Arap muhafız kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150.000 kişilik bir ordu ile iki koldan Hazarların merkezi ve yeni başkentleri olan İdil şehrine kadar gitmeye karar verdi. Terek nehri üzerinde bulunan Semender şehri Arapların eline geçti. Böylece Hazar şehirlerini ele geçiren Mervan, Dağıstanlıları da vergiye bağlayarak, Cerrah'ın intikamını almış oldu. H. 119 (M. 737-738) yılında Mervan, bu 150.000 kişilik orduyla İdil şehrine kadar ilerledi. Daha sonra Kür nehri üzerindeki Kasak (günümüzde Kazak) şehrinden, Hazarların Dağıstan'daki ikinci büyük şehri olan Semender'e saldırdı. Kaynakların ifadesine göre Arap ordularının bir kısmı Derbend yolundan, fakat büyük bir kısmı şahsen Mervan'ın idâresinde Daryal geçidi üzerinden hareket ederek ansızın Hazarlar'a saldırdı.

HAZAR HAKANLIĞI

Hazarlar buna karşı koyamadılar ve Mervan bütün kuvvetleriyle İdil şehri üzerine yürüyerek, İdil şehrinin batı kısmı olan El-Beyza (Beyda)'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Hazar hakanı, bu şehirden kaçarak İdil nehrinin gerisine kuzeye çekilerek, orada bir yere sığındı ve Araplara karşı 40.000 kişilik bir ordu gönderdi. Ancak Mervan hakanı orada da yakalayarak, şehri savunan "Tarhan"ı öldürmeyi başardı. Bu savaşta Hazarlar 10.000 ölü ve 7000 kadar esir verdiler. Hazar hakanı Arap hakimiyetini ve İslâmiyet'i kabul etmek şartı ile barışa razı oldu. Bunun üzerine Mervan, hakanın İdil'e dönmesine izin verdi. Yapılan antlaşmaya göre başkent İdil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslamiyet'i öğretecekti. Ancak Hazar hakanının "Müslümanlığı" çok sürmemiş ve Arapların çekilip gitmesini müteakip eski dinine dönmüştür. Böylece de İslâmiyet gerek Hazarlar arasında gerekse bu topraklardaki diğer kavimler arasında güçlü bir şekilde yerleşme fırsatını bulamamıştır. Mervan bu sefer esnasında aldığı esirleri Derbend'in güneyine geçirerek Samur Köprüsü ile Şaberân arasına yerleştirmiştir. Mervân'ın bu önemli seferinden sonra İslâm-Hazar münâsebetleri genelde dostâne bir seyir tâkip etmiştir.³³

Aşağı İdil, Dağıstan, Kuban boyları, Azak Denizi çevresi ve Karadeniz'in kuzeyinden Orta Dnyeper'e kadar uzanan geniş sahada hüküm süren Hazar Hakanlığı'nın, güneyden gelen Arap hücumlarına karşı koyabilmesi, onların önemli bir askeri güce sahip olduklarını göstermektedir. İslâm halîfeliğinde Abbasîlerin iktidara geldiği, H. 145'lerden (M. 763) sonra, Arap-Hazar mücadeleleri eski hızını kaybetmiştir.

Ancak Hazarlar yine de Derbend'den çıkarak Azerbaycan'a ve İslâm ülkelerine saldırıp, pek çok insan öldürmüşlerdir. Bu arada Hazar askerî gücünü çok iyi anlayan Abbasi halifesi Ebû Ca'fer El- Mansûr (754-775) Hazarlarla barış içerisinde yaşamak için büyük bir gayret sarfetmiş ve bu gaye ile kendisinin H. 141'de (M. 758) Daryal'da kurmuş olduğu Ermenistan vilâyet merkezine vali olan Yezîd b. Useyd al-Sulamî'ye Hazar hakanının kızı ile evlenmesini tavsiye etmiştir. Valinin bu tavsiyeyi kabul etmesi üzerine hakan, tarhanlar refakatinde ağır çeyizi ve çeşitli hediyelerle birlikte kızını vilâyet merkezi olan Berdaa'ya göndermiştir. Böylece Araplarla Hazarlar arasında çok kısa süreli de olsa bir dostluk kurulmuştur. Ancak prensesin bir müddet sonra doğum esnasında çocuğu ile beraber ölmesi, hakanı bunun gerçekte bir ihanet sonucu olabileceği düşüncesine sevk etmiş ve bu bir savaş sebebi sayılmıştır. Hakan, Hazarları As-Tarhan'ın (Ras-Tarhan) komutasındaki bir ordu ile göndererek Araplara H. 147'de (M. 764-65) yeniden saldırtmıştır. Hazarların Araplar ile savaşmaları, Bizans'ın Kafkaslar üzerindeki hakimiyetlerinin korunmasına da yardım etmiştir. H. 157 (M. 775) yılında Hazarlar, diğer Türk boylarının da yardımlarıyla Ermenistan'a saldırarak Tiflis'i tekrar ele geçirmişler ve bir çok Müslümanı öldürmüşlerdir. Hazarların İslâm ülkelerine son akınları halife Hârûnürreşîd zamanında olmuştur. H. 182 (M.799) yılında vezir Fadıl b. Yahya el-Bermekî Hazar Hakanının kızı Sitit ile evlenmiş ve Sitit, hamile iken zehirlenerek Berdaa'da ölmüştür. Sitit'in ölümü üzerine yanında bulunan Hazar askerleri ülkelerine geri dönerek hakana kızının eceli ile değil de kasten öldürüldüğünü söylemişlerdir. Bu duruma çok sinirlenen hakan İslam topraklarına saldırmış ve yüzbine yakın Müslümanı esir almıştır. Bunun üzerine Halife Hârûnürreşîd kumandanı Yezid'i Hazarlar üzerine göndermiş ve o da Hazarlar'ı Ermenistan'dan çıkarmayı başarmıştır. Bundan sonra Arap kaynaklarında Hazarların hücumlarından bahsedilmemektir. Böylece Güney Kafkaslar'da hâkimiyet için yapılan bu çetin Arap-Hazar mücadelesi de sona ermiştir. Ayrıca İslâm Hilâfet İmparatorluğu'nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet Hazar Devleti'nin kudretini bir kere daha ortaya koymaktadır.³⁴ Daha sonra Halife Vâsik-Billâh tarafından Ye'cûc ve Me'cûc seddi hakkında bilgi edinmek için görevlendirilen Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ile Sellâm et-Tercümân, Hazar hakanının izni ve yardımlarıyla yaptıkları araştırmalarda Hazar

HAZAR HAKANLIĞI

ülkesinde böyle bir seddin bulunmadığını tespit etmişlerdir.³⁵

Hazarlar, VII-VIII. yüzyıllarda batıda Araplarla çetin bir mücadele içine girip, ağır kayıpları verdikleri halde Doğu Avrupa ve Bizans sınırları ile Kırım ve Azak sahillerinde nüfuzlarını arttırmışlardır. Kırım Gotları VII. yüzyılda Hazarlar'a tabi olmuşlardır. Nitekim 710 yılında Kırım'a vali olarak tayin edilenlerin unvanlarının eski Türk geleneklerine uygun olarak "tudun" olduğunu görüyoruz. Hazarlar 787 yılında Güney Kırım'daki Doros kalesini işgal etmişler ve böylece Gotların Kırım'daki hakimiyetleri sona ermiştir.³⁶

Hazar Hakanlığı VIII.-IX. yüzyıllarda büyüyerek sınırları batı ve kuzey yönünde genişlemiş ve Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda, Kama ve İdil boyundaki bir çok kavimler: Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Oğurlar ve Kafkaslar'ın dağlı kavimleri, İdil Bulgarları, İdil civarında Fin- Ugor Burtaslar ve başka çeşitli Fin kavimleri, Kuban havalesindeki Macarlar ve Kiyev ile dolayları, hakanlığın idâresine tâbi oldukları gibi Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü İslav boyları da (Radimiç, Vyatiç, Severyan ve Polyanlar) Hazar hâkimiyetini tanımışlardır. Her kavimden belli şartlara göre "vergi" alındığı anlaşılıyor. Meselâ Desna boyundaki İslav kabilelerden ev başına yılda bir kıymetli hayvan kürkü alınıyordu.³⁷ Yine Kama boyundaki Bulgarlardan ve Fin zümrelerinden de bilhassa kıymetli hayvan kürkü ve bal alındığı anlaşılmaktadır. Bu suretle Hazar Hakanlığı'nın siyasî sınırları Yayık (Ural)-Cim (Emba)'den başlayarak Dnyeper'e kadar uzanmış ve dolayısıyla iki büyük ticaret yolunun üzerindeki çok geniş sahayı işgal etmiştir.³⁸

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban boyu ve Kırım'ın Hazarlar'ın eline geçmesi üzerine Bizans ile Hazarlar arasındaki münâsebetler büsbütün sıklaşmıştır.³⁹ Bu münâsebetler genellikle de dostâne olmuştur. Bunun da sebebi galiba, her iki devletin Kırım yarımadasında ortak bir sınırlarının bulunması ve en önemli düşmanlarının da ortak olmasıydı. VII. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenerek VIII. yy. boyunca devam eden siyasî menfaatler ortaklığı her iki tarafın hükümdar âileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve önem kazanmıştır. Nitekim daha 627 yılında Sâsânîlere saldırmak isteyen Bizans imparatoru Herakleios, bu savaşta Hazarların yardımını sağlamak için kızı Eudocia'yı Hazar hakanı Ziebel'e vermeyi teklif etmiştir.⁴⁰

Yine Bizans imparatoru II. Justinianos'da (685-695 ve 705-711) Hazar hakanının kızı ile evlenmiştir. II. Justinianos zalimliğinden dolayı 695 yılında tahtan indirildikten sonra burnu kesilerek Kırım'daki Khersones (Korsun, Kerson) kalesine sürgüne gönderilmiştir. Mukadderatına boyun eğmek istemeyen zalim ve gaddar II. Justinianos, Khersones'de Bizans'a karşı tahriklere başlamış, ancak halkın bu hareketleri merkeze haber vermesi üzerine de Kırım'daki Gotların yanına kaçmıştır.

Gotlar ise onu Kırım'ın bu sırada hakimi olan Hazar hakanına teslim etmişlerdir. Bizans kaynaklarının İbuzir Gliavan diye ismini verdikleri Hazar hakanı kendisini çok iyi karşılamış ve ona kızı Teodora'yı (bazı kaynaklara göre kız kardeşi) vererek yakın bir akrabalık bağı tesis etmişti. II. Justinianos Fanagoreia'ya (Taman-Tarhan, Tmutarakan, Tamatarkan) yerleştirildikten bir müddet sonra kaybettiği tahtı tekrar ele geçirmeyi tasarlamıştır. Halbuki, Justinianos'un halefi Tiberius (698-705) rakibi tarafından gelecek tehlikeden haberdar olduğundan sabık kayseri her hangi bir surette bertaraf etmesi için Hazar hakanına para ve hediyeler vermişti. Tecrübeli ve entrikacı bir devlet adamı olan Justinianos hakanın kızı olan hanımından bu durumu öğrenince, hayatını kurtarmak için bir dakika bile tereddüt etmeden küçük bir gemiye binerek Bulgaristan'a kaçmış ve

HAZAR HAKANLIĞI

Tuna-Bulgar hükümdarı Tervel'in yardımları sayesinde 705 tarihinde kanlı bir çarpışmadan sonra hem başkenti hem de tahtını yeniden ele geçirmiştir. İlk önce Khersones'e bir donanma göndererek, yeni doğan ve ismi Tiberius olan oğlu ile hanımını yanına getirmek istemiştir. Ancak donanma Karadeniz'in fırtınalı dalgalarına dayanamayarak içindekiler ile beraber batınca hakan, hanımını diğer başka yollardan getirmektense bu tür bir yolu deneyerek pek çok insanın ölmesine sebep olan Justinianos'a çok kızmış ve: "Onu sana ancak savaş ile mi yollayacaktım yoksa karını sana göndermeyecek kadar hasis ruhlu bir adam mı olduğumu zannettin? Senin gösterdiğin hafifliğe karşılık onu yanımda alıkoyacak değilim, onu aldırabilirsin!" demiştir. Bu mektuptan anlaşılıyor ki, hakan kendisini Justinianos ile eşit kabul etmekte ve kuvvetinden dolayı da mağrur olduğunu göstermektedir.

II. Justinianos, kendisine düşmanca davranan Khersones halkına karşı 710 yılında bir sefer düzenlemiştir. Justinianos'un kendilerinden intikam alacağından korkan Khersonesliler, Hazar hakanına tabi olduklarını bildirmişler ve hakan da bunun üzerine kendi temsilcisi olan Tudun'u oraya göndermiştir. Tudun'un görevi hakan adına halkı idâre etmek ve vergileri toplamaktı. Bunun üzerine Justinianos Hazarlara karşı sefere çıktı. Bu seferin hedefi sadece Khersones değil, aynı zamanda Kırım'ı ve Bosforos şehrini de ele geçirmektir. Nitekim Khersones, Justinianos'un askerleri tarafından zaptedilerek yağmalandı ve tudun esir edilerek İstanbul'a gönderildi. Ancak bölge halkı toparlanarak şehirlerini yeniden inşa ettiler ve Justinianos'a karşı tekrar baş kaldırdılar. İsyân, daha önce sürgüne gönderilen Bardanes-Philippi adlı bir Ermeni tarafından idâre ediliyordu. Bütün Kırım çok kısa bir sürede asiler tarafından ele geçirildi. Onlar Hazar hakanından istedikleri yardımı aldılar. Ancak bu arada Hazarlarla iyi ilişkiler için girişimde bulunan Justinianos, Khersones'de esir olan tudun'u iade etmeye karar verdi ise de tudun yolda öldü. Bunun üzerine Hazarlar, intikam olarak onun maiyetinde bulunan 300 Rumu öldürdüler ve Khersones'e karşı kuvvetlerini harekete geçirdiler. Bu arada Justinianos'un ordusu Bizans'ta imparator seçilen Philip tarafına geçti. Philip 711'de İstanbul'a girdi, hâkimiyeti ele geçirdi ve II. Justinianos asıldı. Bizans'ın bu iç kavgalarında oldukça önemli bir rol oynayan Hazarlar bundan sonra Güney-Kafkasya'ya girerek Hazar denizi bozkırlarına kadar sokulan Araplara karşı savaşlarda Bizans'ın en güvenilir müttefiki durumuna geldiler. Nitekim Araplar Hazarlar'ın çetin bir düşman olduklarını görünce Kafkasya'yı fethetmenin, Bizans'ı mahvetmekten daha zor olduğunu anlayıp, İstanbul'a karşı doğrudan harekete geçtiler. Bu sırada İmparator III. Leon (717-741) idi. Araplar 15 Ağustos 717 tarihinden başlamak üzere imparatorluk başkentini muhasara edip şehir dışında kamp kurdukları bir sırada Hazarlar'ın saldırılarına uğradılar.

VIII-IX. yüzyıllar Hazar-Bizans dostluğunun en ileri olduğu bir dönemdir. Bizans imparatoru III. Leon 731 yılında oğlu V. Konstantinos (714-775)'u Hazar Hakanının kızı Çiçek'le evlendirmiştir. Çiçek, Bizans'a gelince vaftiz olarak İrene ismini almıştır. Konstantinos'un prenses Çiçekten doğan oğlu, tarihte "Hazar Leon" diye tanınan İmparator Leon IV (775-780)'dur.⁴¹ Nitekim İmparatorlar bu akrabalık bağlarından istifade ederek, kendi siyasî ve askerî iç meselelerinin hallinde Hazarların yardımlarından faydalanmışlardır. Meselâ Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra, "Augusta" veya bir imparator nâibi olarak değil de, tek başına ve tam selâhiyetle "Basileus" kabul ve ilân edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hâdiseler halinde Türk-Hazar tesiri ile izah edilebilir.⁴²

Kurulan akrabalık bağları ile birlikte iki ülke arasında ticarî münasebetler gelişerek, kervanlar gidip-gelmeye başlamıştır. Daha önceleri Hazarlardan askerî yardım alan

HAZAR HAKANLIĞI

Bizans, bu defa Hazar askerlerini doğrudan başkente getirmeye başlamış ve bir çok imparator da, saraylarının korunmasını Hazar askerlerine vermişlerdir. Hazarlar da 834 veya 835 yılında düşman saldırılarında korunmak için Şarkel kalesini yaptırmak isteyince, Bizans imparatoru Theophil'e elçi göndererek kendisinden yardım istemişlerdir. Bizans'tan gönderilen Petronos isimli mimar idaresindeki Bizans ustaları Don ırmağının aşağı akış boyunda bulunan Şarkel kalesini inşa etmişler ve bu kale şehire 300 kişilik her sene değiştirilen bir muhafız kıtası yerleştirmişlerdir. Şarkel Türkçede "beyaz kale" demektir.⁴³

Hazar-Bizans münâsebetleri, İmparator Romanos Lekapenos (919-944) döneminde Bizans'ın Yahudileri takip ve tazyik etmeleri sonucunda bozulmuştur. Bu hadiseler sırasında Bizans'tan kovulan bir çok Yahudi Hazar ülkesine sığınmış, Bizans'ta 932 yılında Yahudilerin yeniden takibe uğraması, Bizans ile Hazarların arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Hazar Hakanı Yusuf ülkesindeki Hıristiyanları takibe başlamış, bunu duyan Lekapenos de Kiyev knezi İgor ile anlaşarak onu Hazarlar'a karşı bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir.⁴⁴ Bir süre sonra Bizans-Hazar münâsebetleri daha da bozulmuş ve Bizans, Uz (Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlar'a karşı saldırtmış ise de Hazarlar bu saldırıları başarı ile geri püskürtmüşlerdir. Bu saldırıların geri püskürtülmesinde özellikle Oğuzlar büyük bir rol oynamışlardır.⁴⁵

Bizans ile Hazarlar arasındaki siyasî rekabet Kırım üzerinde hâkimiyet kurulması yüzünden çıkmıştır. Khersones şehri Bizans'ın Kırım'daki en önemli kolonisi ve dayanak noktası idi. Kırım'ın Kafkaslar'a bakan yerindeki Kerç boğazının karşısı, Kafkas sahilleri ve Fanagoria Hazarların eline geçmiş ve burası kısa bir süre sonra Taman-Tarhan (Tamarhan, Tmutarakan) olarak tanınmıştı.

Hazarların gittikçe güçten düşmeye başladıkları dönemde iyi ve dostâne ilişkiler bozularak düşmanlık meydana gelmiştir. Bizans eski kuvvetini kaybeden Hazarlar'dan artık faydalanamayacağını anlayınca hemen dostluğu kesmiş, Ruslar ve diğer Türk boyları ile anlaşıp, Hazar Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuştur. Öyle ki 1016-1019 yılları arasında Bizans ile işbirliği yapan Ruslar, Hazarlara saldırarak onların Tmutarakan şehrini ele geçirmişlerdir. Rus saldırısını engellemek isteyen Hazar hakanı, Bizans'tan yardım almak ümidi ile Hıristiyanlığı dahi kabul etmiş, ancak Bizans imparatoru Bazil, hakana yardım etmek şöyle dursun, Rus knezi Mstiislav'ı Hazarlara karşı savaşması için kışkırtarak, Rus ordusuna yardım etmek üzere de Bizans donanmasını göndermiştir.⁴⁶

Rus yıllıklarının efsanevi tarzdaki kayıtlarında Norman Vareg Beyi Rurik (862-879) Rus devletinin kurucusu olarak verilmektedir. Rus-Hazar münâsebetleri kroniklerin ifadesine göre ilk defa 859 yılında başlamıştır. Yıllıklarda 859 hadiseleri anlatılırken şu şekilde geçmektedir: "Hazarlar, Rus kabileleri olan Polyan, Severyan ve Vyatiçlerden her ocak (ev) başına bir sincap kürkü ile gümüş para aldılar".⁴⁷ Rurik'in yerine geçen Oleg (879-912) bu duruma son vermek istemiş ve 884 yılında Severyanların üzerine gidip, onların Hazarlara vergi vermelerine müsaade etmeyerek şöyle demiştir: "Ben onların düşmanıyım ve sizin onlara vergi ödemeniz gereksizdir".⁴⁸ 884 yılında Ruslar, diğer İslav kabileleri ile birleşerek Hazarlara karşı bir birlik meydana getirdiler ve Hazarları iyice zayıflattılar. Yine Oleg 885 yılında kendisinin yanına gelen Radimiç kabilesinin elçilerine "verginizi kime veriyorsunuz?" diye sormuş, onlarda "Hazarlara" diye cevap verince "Bundan sonra Hazarlara değil bana ödeyeceksiniz" demiştir.⁴⁹ 892 yılında Ruslar yine beşyüz gemi ile Hazar denizine inmişler, Ciyi ve Deylem sahillerine, Abiskon ve Taberistan topraklarına asker çıkarıp, çevreyi yakıp-yıkmişlar ve pek çok insan öldürdükten sonra topladıkları ganimetlerle geri dönmüşlerdir. Geri dönüşleri sırasında

HAZAR HAKANLIĞI

da elde ettikleri ganimetlerin bir kısmını Hazar hakanına vergi olarak vermişlerdir. Ancak Rusların yaptıklarını haber alan Hazar hakanının Müslüman askerleri, hakandan Ruslara saldırmak için izin istemişler ve bu izni alarak Ruslara saldırmışlardır. Nitekim onları tamamen kılıçtan geçirip, dindaşlarının intikamını da almışlardır.⁵⁰ IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Hazar ülkesinde özellikle ticari alanda son derece etkili olmaya başlamışlardır. Rusların Hazar topraklarındaki bu rahatlıkları onlara kendi devletlerini kurma imkanını vermiş ve daha sonra kurmuş oldukları devletin bağımsızlığını ilan etme zeminini hazırlamıştır.

Knez İgor (912-945) Kiyev şehrini ele geçirerek buraya yerleşmiştir.⁵¹ Çünkü o, Kiyev'i kendi ifadesi ile "bütün şehirlerin anası" yapmaya karardır. Nitekim uzun mücadelelerden sonra Dnyeper nehri üzerinden Karadeniz'e inen büyük ticaret yolunu eline geçirerek, bazı İslav kabilelerini Hazar hakimiyetinden kurtarmıştır. Yine bu bölgede Hazar hakimiyetine son vererek, topraklarını doğudan tehdit eden başta Peçenek ve Hazarlar olmak üzere diğer Türk kavimlerine karşı çeşitli kaleler inşa etmiştir. Neticede dağınık bir halde yaşayan İslav kavimlerini bir idâre altında toplayarak devlet haline getirmeyi başarmıştır. Rus yıllıklarında bundan sonraki Rus-Hazar münâsebetleri hakkında knez Svyatoislav (945-972) zamanına kadar bir bilgi verilmemektedir. Rusların Hazar ülkesine yaptıkları akınlar hakkındaki bilgiyi biz Arap kaynaklarından bulabiliyoruz. Arap tarihçisi Mesûdi'ye göre Ruslar ilk defa 913 yılında Hazar ülkesine bir sefer yapmışlardır. Ona göre bu Rus akını Hazar hakanının izni ile olmuş ve Ruslar elde edecekleri ganimetlerden bir kısmını hakana vereceklerini vadetmişlerdir.

Ancak Hazar hakanı 925 yılında kendisinin izni olmadan Rusların tekrar bir akın düzenlediklerini öğrenince, kuvvetlerini göndererek geri dönen Rusların yollarını kestirmiştir. İgor'un 935'lerde Hazarların Tama-Tarhan (Tmutarakan) şehrine saldırdığı bir sırada Bizans'ta Rusların yardımlarıyla Kırım'daki Hazar topraklarına saldırıp bir kısmını ele geçirmişlerdir. Hazarlar buna 939 yılında bir misilleme yaparak, cevap vermişler ve Kırım'ı tahrip etmişlerdir. İgor'un ordusunu bozguna uğratmışlar ve onu Bizans'a karşı hareket etmeye zorlamışlardır. Hazarlar, İgor'un 941 yılında Bizans'a yaptığı sefer sırasında da Bizans donanmasını imha etmişlerdir. 944 yılında Ruslar, o dönemde Müslüman Kafkasya'nın merkezi olan Azerbaycan'ın Berdaa şehrine kadar inerek her tarafı yağmalamışlar, ancak Hazarlar onlara karşı hiçbir tedbir alamamışlardır.⁵² Rus tarihinin en önemli simalarından biri olan Oleg'in oğlu Svyatoislav babası öldüğünde henüz 18 yaşında idi. Kendisini tam bir Vareg-Rus başbuğu sıfatında yetiştirmiş, cesareti ve atikliği ile de şöhret kazanmıştır. Rus tarihinde Hıristiyanlığı ilk kabul eden ve bu yüzdende kilise tarafından "azizeler" arasında gösterilen annesi Olga'nın etkisinden kurtularak, kendisi tam bir göçebe başbuğu gibi hareket etmiştir. Svyatoislav, Kiyev'in idâresini annesine bırakarak ilk seferini 964 yılında o sırada Oka ırmağı boyunda oturan ve Hazarlar'a vergi veren Vyatiçler üzerine yapmış ve büyük bir başarı kazanmıştır. Rus yıllıklarındaki bir kayıta göre: "Svyatoislav 965 yılında Hazarlar üzerine gitti. Hazarlar Svyatoislav'ın kendi üzerlerine geldiklerini duyunca hakanlarının başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoislav onları yenerek şehirleri Bela Veja (Şarkel)'yı aldı".⁵³ Svyatoislav daha güneye inerek Peçenek ve Uzları Hazarlar üzerine saldırttı. Ancak bu sefer esnasında Svyatoislav'ın neden Hazar ülkesi üzerine yürümediği hâlâ aydınlatılamamıştır. Bu seferde Svyatoislav'ın Şarkel kalesini ele geçirerek, Kerç Boğazı'nda ve Kafkasya'nın Kuban sahillerindeki yerlere el atması ve Hazarlar'a karşı büyük bir başarı kazanması Kiyev Rusyası'na büyük menfaatler sağlamıştır. Böylece de Don boyunda ve Kafkasya sahillerinde İslavların yerleşmesinin imkânı hazırlanmıştır.

HAZAR HAKANLIĞI

Hazarlar bundan sonra Azak ve Kırım taraflarında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bizans kaynaklarına göre Tmutarakan'daki Hazar toprakları 1016-1019 yılları arasında Bizans imparatoru II. Bazil'in gönderdiği donanmanın yardımıyla Vladimir'in kardeşi Mstiislav tarafından zaptedilmiştir. Bu savaştan sonra Hazarların son hakanı olan Georgios Tzurlos esir edilmiştir. Hakan Hıristiyanlığı dahi kabul etmiş ve "arhon" ünvanını almıştır. Mstiislav bundan sonra Tmutarakan knezi olmuş ve o 1022'de ordusuna aldığı Hazarların yardımı ile Kiyev'deki kardeşi Yaroislav'a karşı savaşmıştır. Rus yıllıklarındaki 1095 yılına ait kayıtlarda ise Hazarlar artık Rus knezlerinin tâbîleri olarak zikredilmektedirler. Böylece buradaki devlet sona ermiştir.⁵⁴

IX. yüzyılın ortalarına kadar gelişmesini sürdüren Hazar İmparatorluğu çok geniş topraklara yayılmış bir devlet olarak bir çok milleti hakimiyeti altına almıştır. Ticarete önem verip, askerî disiplinden uzaklaşan Hazarlar, önce doğudan gelen Türk kabilelerinin saldırıları ile karşı karşıya kalmışlar, daha sonra idâreleri altına almış oldukları bir çok milletin isyan etmeleriyle de zor durumda kalmışlardır. Nitekim IX. yüzyıl ortalarına doğru doğudan gelen Kuman-Kıpçaklar, Uzlarla birleşerek Hazarlar'a saldırmaya başladılar.

Hazarlar bu saldırıyı durdurabildilerse de düşmanlarını tam olarak mağlup edemediler. Ancak onları batıya doğru sevk etmeyi başardılar.⁵⁵ 854 yılında Kabarlar, daha sonraları Macarlar, Kalizler ve Bulgar İskilleri, Hazar hakimiyetinden ayrılmışlardır.⁵⁶ Hazar Hakanlığı'nın düşüşünde dıştan gelen hücumların en önemlisi doğudan gelen Peçenek saldırılarıdır. Aşağı Sir Derya çevresindeki muhtelif Türk kavimlerinin göç hareketleri ve mücadelelerinin tepkileri Hazar Hakanlığı'nda kendini göstermekte gecikmemiştir. IX. yüzyılın ortalarına doğru Oğuzlar'a mensûp bazı zümreler Aşağı Sir Derya boyuna gelmişler ve buradaki Peçenekleri tazyike başlamışlardı. Güney Rusya'da uzun süre Yayık ile İdil nehirleri arasında yaşayan, daha sonra İdil nehrini geçerek Doneç boyunda yayılıp, Azak denizi ile Karadeniz'in yegâne sahipleri olan Peçenekler, IX. yüzyıl sonunda artık Doğu Avrupa tarihinde rol oynayan en önemli milletlerden biri haline gelmişlerdir. Peçeneklerin İdil'den doğuya giden ticaret yollarını tehdit etmeleri, Hazarlarla savaşmalarına sebep olmuştur. Bundan sonra Peçeneklerin Yayık'ın güneyinden İdil nehrine doğru sarkmaya başladıkları ve Hazar ülkesine yapmış oldukları hücumların artmış oldukları görülmektedir. Bu durum karşısında Hazarlar, Peçenek akınlarını durdurmak veya zararsız bir hale getirmek gâyesiyle "Uzlar"la (Oğuz) anlaşmışlardır. Bunun için 860 tarihlerinde Peçeneklere karşı bir Hazar-Uz ittifakı meydana gelmiş ama Uzlar sayesinde de Peçeneklerin imhasının mümkün olamayacağı görülmüştür. Peçenekler, herhalde 860-880 yıllarında Uzların baskısından kurtularak Hazar yurdu içinden batıya doğru geçmişler ve İdil nehrini aşarak Don ve Kuban boylarına gitmişlerdir.⁵⁷

Bu münâsebetle cereyan eden çarpışmalarda Hazarların büyük tahribata uğradıkları ve Hazar Hakanlığı'nın askerî yönden iyice sarsıldığı anlaşılmaktadır. 875'de Peçenekler yine Hazarlara saldırmışlardır. 900 yıllarında Hazar hakanı, Derbend'i aşarak İslâm topraklarına girmek istemiş ancak başarılı olamamıştır. Ayrıca IX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Peçenek saldırılarına karşı Hazar hakanı, Macarların desteklerini elde etmek için onlara sun'î bir devlet dahi kurdu muştur. Hazarlar'a tabi olan kavimler arasında gördüğümüz, Macarlar, Fin-Ogur menşeli olup, galiba VII-VIII. yüzyılda Yayık'dan kalkarak, İdil boyundan aşağı inmişler ve önceleri Kuban, sonraları da Doneç çevresine yerleşmişlerdir. "Etelküzü"⁵⁸ adı verilen bu sahada, Macarlar bir müddet kalmışlar ve Hazarların idâresinde iken, Hazar boyları ile epeyce karışmışlardır. Yine Hazarlar Macarları kendi beylerinin idâresinde teşkilâtlandırmışlarsa da bu bir işe

HAZAR HAKANLIĞI

yaramamış sadece, bu teşkilatlandırma sonraları Arpad sülâlesi adı ile bildiğimiz bir sülâlenin ortaya çıkmasında mühim rol oynamıştır.⁵⁹ Nitekim IX. yüzyılın sonlarına doğru Bulgar ve Peçenekler, Macarlara saldırınca, Hazarların himayesindeki bu devlet yıkılmış ve Macarlar bu olaydan bir müddet sonra bugünkü Macaristan topraklarına gitmişlerdir.⁶⁰ X. yüzyılın başlarında Peçenekler, Hazarlar'a yeniden saldırmışlar, fakat Oğuzlar Hazarlar'a yardım ederek onları Peçeneklerden kurtarmışlardır.⁶¹

965 yılındaki Rus seferinden sonra eski kuvvetini kazanamayan Hazar Devleti'nin çökmesine birinci derecede tesir edenler Ruslardır. Ruslardan sonra ise en büyük darbeyi Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar indirmişlerdir. Özellikle Peçenekler, IX. yüzyılın ortalarında İdil-Harezm yolunu ele geçirerek Don'dan Dnyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarını da Hazarlardan almışlardır.⁶² Gerek Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi Türk kabilelerinin saldırıları gerekse 970 yılından itibaren Hazarlar'ın hakimiyeti altında yaşayan kabilelerin birer birer kopmaya başlamaları üzerine büyük bir kargaşanın ortaya çıkması Hazarları tamamen güçsüz bir duruma getirmiştir.⁶³

Hazarların bir kısmı 965'ten sonra Kırım'a; diğer bir kısmı da Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki kalan bölgeye çekilerek varlıklarını bir müddet daha burada devam ettirmişlerdir. Ancak Kırım ile Kafkaslar arasında kalan ve Hazarlar'ın kontrolünden çıkan toprakların çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmiş olması da bu iki tarafın birbirleri ile irtibatını kesmiştir.⁶⁴ Bu bölgeye Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gelip yerleşmişlerdir. Selçukluların idâresi altında bulunan Müslüman Oğuzlar'da bu havali ile ilgilenmeye başlamışlar ve 1066 yılındaki bir sefer neticesinde 3000 Hazar âilesi Derbend'i geçerek Selçuklular'a tabi olmuşlardır. Özellikle de Kuman-Kıpçaklar bu bölgede ikiyüz yıl hüküm sürmüşlerdir. Nitekim XII. yüzyılda Arap kaynaklarında bu havali Kıpçak ve Oğuzların ülkesi olarak zikredilmektedir. Doğu kaynaklarının Kıpçak, Bizans kaynaklarının ise Kuman dedikleri boylar Batı Sibir'den ayrılarak, Yayık ve İdil boyuna doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu hareket neticesinde Hazarların Harezm ve Türkistan ile münâsebetleri tamamen kesilmiş ve dolayısıyla da Hazarlar'ın ticarî faaliyetleri büsbütün durmuştur.⁶⁵ Bunun sonucunda XI. yüzyılın başlarında Hazar Hakanlığı hem askerî hem de ekonomik buhranlara maruz kalmış ve ülkedeki siyasî mücadeleler neticesinde bir devlet olarak mevcudiyeti son bulmuştur. Hakanlığa son darbeyi indirenler Kıpçaklar olmuştur. Bundan sonra Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de, onlar XI. yüzyıl içinde kaybolup gitmişlerdir. Kuman-Kıpçak ülkesi de 1229 yılında Sübidey idâresindeki Moğol ordusu tarafından istilâ edilmiştir.⁶⁶ Hazarların bir kısmı Kuman-Kıpçaklara, bir kısmı da Ruslar arasına karışarak onların arasında erimişlerdir. Geri kalanların bir kısmı da XII. yüzyılın sonlarına kadar Dağistan ve özellikle Derbend çevresinde yaşamışlardır. Nitekim 1170 sıralarında Gürcü kaynaklarında "Derbend Hazarlarından" bahsedilmektedir.⁶⁷

Hazarlardan bize kadar ulaşan tek hatıra "Hazar Denizi"nin adıdır.⁶⁸

Hazar Devleti'nin çöküş sebeplerini dış ve iç sebepler olarak ikiye ayırabiliriz. Dış sebebin en önemlisi Hazarların coğrafî bakımdan son derece önemli bir bölgeyi ellerinde tutuyor olmalarıdır. Doğudan batıya, kuzeyden güneye giden dünyanın en önemli ticaret yollarını ellerinde bulundurmaları ve bu yollarda emniyetin sağlanması neticesinde elde ettikleri büyük gelirler, bir çok milletin gözünün Hazar topraklarına dikilmesine sebep olmuştur.⁶⁹ Bu yüzden özellikle komşu kabilelerle bölgedeki büyük devletler, Hazarlar aleyhinde faaliyet göstermeye ve gizli ittifaklar kurmaya başlamışlardır. İç sebeplere gelince:

HAZAR HAKANLIĞI

- 1) Ülkede din, dil, kültür, menfaat ve kader birliğinin yok olması. Hazarlar, özellikle imparatorluk döneminde çok geniş topraklara yayılınca ülkede din, dil ve kültür birliğini kaybettiler.

Geniş topraklar üzerinde İslâm, Hıristiyan, Mûsevi ve eski Türk dininde olan insanlar beraberce yaşıyorlardı. Hakan ile sarayın ileri gelenlerinin Mûsevi olması ve bilhassa son dönemlerde ordunun büyük bir kısmının Müslümanlığı kabul etmesi, saray ile orduyu bazı noktalarda karşı karşıya getirmiştir. Bu durum zaman zaman ordu ile bir kısım halkın, saraya başkaldırmasına dahi sebep olmuştur. Ülkede yaşayan her dinin mensubu, devletin kendisine karşı göstermiş olduğu hoşgörü ve toleranstan azami derecede faydalanmış olmasına rağmen, devlete karşı görevini yerine getirmede titizlik göstermemiş ve istekli olmamıştır. Ayrıca, devletin gösterdiği ve başlangıçta çeşitli din mensupları arasında mevcut olan dinî müsamaha, daha sonraları ortadan kalkarak, her dinin mensubu ülkeye kendi dindaşlarının hakim olması için çalışmış ve bu da iç çatışmalara ve devletin yıkılmasında yol açmıştır.

- 2) Ülkede zevk ve sefahatin artması;
- 3) Askerî sistem ile hakanlık müessesinin bozulması da devletin çöküşünün başlıca sebeplerindendir.⁷⁰

Sosyal Hayat

Hazar Devleti'nin dayandığı temel unsur Ak ve Kara Hazarlar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kaynakların verdikleri bilgilere göre Ak Hazarlar yakışıklı ve açık renkli; Kara Hazarlar ise oldukça esmer renkliydiler.

Yukarıda da belirtildiği üzere Hazar Devleti'nin ana toprakları Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar Denizi sahilleri yani Kafkas Dağlarının kuzey yakası, Don nehri ve Azak Denizi ile İdil nehri arasındaki üçgen bölge idi. Hazarlar X. yüzyılda Kırım'a ve Kerç boğazına da sahip olmuşlardır. Bu suretle Hazar yurdu, VIII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomik ve gelişme bakımından elverişli bir yeri olmuştur. İşte bu müsâit coğrafî durum Hazar Devleti'nin gelişmesinde ayrıca büyük bir rol oynamış, Hazarların diğer Türk kavimleri arasında çok daha erkenden yalnız yerleşik hayata geçmeleri ve ziraat ile uğraşmaları ile kalmayıp, ticaret faaliyetlerinde de ilerlemelerine yol açmıştır. Bunun da tabii bir neticesi olarak Hazarların birçok şehir kurduklarını görüyoruz. Bunların başında Dağıstan'daki Belencer ve Semender şehirleri gelmektedir. Semender VIII. yüzyılın sonuna kadar Hazarlar'ın başkentliğini yapmıştır. Daha sonra Hazarlar'ın başkenti İdil'e nakledilmiştir. İlim dünyasında bu şehrin VIII. yüzyılın başına kadar varolmadığı kanaati hâkimdir. Derbend ile İdil arasında, İdil'in güneyinde, sekiz günlük mesafede, Dağıstan'da Hazar denizi kenarında bulunduğu bildirilen Semender'de meyve bahçeleri ve 40 bine yakın bağ vardı. Nüfusunun çoğu Müslüman idi. Şehirde Müslümanların mescitleri, Hıristiyanların kiliseleri ve Mûsevilerin sinagogları bulunuyordu. Semender'in evleri ahşaptı ve damları yuvarlaktı. Buranın valisi Hazar kağanının akrabası idi. Semender, Hazarlar'ın en kalabalık nüfusu olan şehirlerinden biri idi. Semender, Rusların bu havalide yaptıkları hücumlardan sonra 968'de harap bir hale gelmiş, halk çok zarar görerek, bir kısmı Derbend'e, diğer bir kısmı da adalara sığınmıştı.⁷¹ Z. V. Togan'a göre Semender ve Belencer adları birer Türk kabile adlarından alınmıştır.⁷² Başkent İdil (Etel-Atel) ise, İdil nehrinin üzerinde olması hasebiyle ticaretin gelişmesi için bilhassa elverişli bir yerde bulunuyordu;⁷³ İdil nehrinin mansabında, bu ırmak üzerinde inşa edilmiş ve iki ayrı bölümden meydana gelmişti. Bunlardan batıdakini adı Arap

HAZAR HAKANLIĞI

kaynaklarında (İbn Havkal'a) Al-Beyzâ şeklinde geçen Akşehir diğeri de, Sarıışın (Sarışehir) idi. Sarıışehrin doğu kısmına "Hazarân" batı kısmına hem "İdil" hem de "Hanbalıg" (Hanşehir) deniliyor ve kağan bu kısımda oturuyordu.

Büyük bir kısmı X. yüzyılda yazılan İslâm kaynaklarının hemen hepsi, başkent İdil'den bahsetmişlerdir. Bunun da sebebi Müslüman seyyah ve tüccarların başkenti ziyaret etmiş olmalarıdır. İdil'in daha büyük olan batı kısmında, nehirden uzakça bir yerde hakanın tuğladan yapılmış bir sarayı vardı. Şehrin uzunluğu bir fersah kadardı ve dört kapılı bir sur ile çevrilmişti. Şehir dağınıktı, binaların çoğu inşa edilmiş ve üzerleri keçe ile örtülmüştü. Evlerin ancak bir kısmı kerpiçten yapılmıştı. Hakandan başkası tuğladan ev yaptıramazdı. Şehrin pazarları ve hamamları da vardı. İdil aynı zamanda milletlerarası bir ticaret şehri idi. Bizans, İslam, Endülüs, Rus ülkelerinden gelenlerin transit yolu üzerinde bulunması bu şehre çok büyük bir önem kazandırmıştır. Özellikle şehrin doğu kısmında bulunan Hazaran şehri en büyük ticaret merkezi olarak kabul ediliyordu. Büyük tüccarlardan çoğu da burada oturuyorlar ve pazar yerleri de burada bulunuyordu. Başkentin nüfusunun büyük bir çoğunluğunu 10.000 kadar ile Müslümanlar oluşturuyordu. Ayrıca Rusların da olduğu görülmektedir. Müslümanların oturdukları taraf, daha çok bir şehir görünümünde idi ki, burada onların okulları ve 30 mescidleri vardı. Büyük camiinin minaresi, hakanın sarayından daha yüksekti.

Hazarların eski merkezleri Belencer ise, Dağıstan'da Koysu ırmağı üzerinde ve bugün Anderay denilen bir yerde bulunuyordu.⁷⁴ Güney Kafkasya, Kabala'dan idare edilirdi. Bunlardan başka Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğu yerde Tmutarakan (Taman-Tarhan isminden), Murgan, Beyda, Varasan, Bulgar, Hamlıh, Kişevi, Bağandı şehirleri ile Bakü'nün kuzeyindeki Şaberan, Suvarin (Suvar), Saksın şehirleri zikredilebilir.⁷⁵

Hazar Devleti kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliğini temin etmek maksadıyla herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için Bizans'tan getirilen ustaların yardımı ile Don nehrinin sol sahilinde 835'de ünlü Şarkel kalesini yaptırmıştı. Rus yıllıklarında Bela Veja (Beyaz Kale) olarak zikredilen bu kale beyaz taştan ve tuğladan inşa edildiği için batı Türkçesi ile Şarkel (Akkerman: ak ev, beyaz kale) diye adlandırılmıştır. Şarkel kalesi harabelerinde yapılan kazılar, bu şehrin ancak 400 m²'lik uzun dörtgen şeklinde bir yer tuttuğunu ortaya çıkarmıştır. Burada meydana çıkarılan tuğlalar Orta-Asya tipindedir. Yine burada bulunan eşyanın büyük bir kısmını, Türk boylarına ait süs eşyası, seramik ve silahlar oluşturmaktadır. Ayrıca bir takım ziraat aletleri ile ev eşyası, Orta Don havalesinde ziraat ve hayvancılığın gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁶

Hazarlar hakkındaki bilgilerinin çoğunu Arap kaynaklarından öğreniyoruz. Özellikle İbn Rustah, İstahri, İbn Havkal, İbn Fadlan ve Mes'udi gibi müellifler bir hayli haberi bize kadar ulaştırmışlardır. Bunların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Hazarlar kışın şehirlerde, yazın çadırlarda oturuyorlardı. Tarım için verimli toprakları vardı ve bu topraklarda pek çok meyve bahçesi bulunuyordu. Yine baharda tarlalara ve şehirden uzak yerlere göç ederlerdi. Mahsullerini bu uzak yerlerden arabalar ve gemilerle merkezlere taşırlardı. Ayrıca çobanlık yaptıklarına dair bilgilere de rastlıyoruz.

Hazarların kendilerinin ihraç edecekleri çok malları olmadığını görüyoruz. En çok bal, balmumu, un, kadife ve kürkler ihraç ediliyordu. Bunların arasında en meşhurları ise Burtas ülkesinden getirilen siyah ve kızıl tilki derileri idi. Özellikle siyah tilki 100 dinara kadar alıcı buluyordu. Hazarlar, Müslüman ve Rus tüccarların ülkelerinden serbestçe geçmelerine müsaade etmişler, bu tüccarlar özellikle X. yüzyılda İdil'in devamlı müşterisi

HAZAR HAKANLIĞI

olmuşlardır ve bir süre sonrada pek çoğu buraya yerleşmiştir. Böylece bu ticaret akışı hakanlığın en önemli gelirini oluşturmuştur. Hazarlar ülkeye giriş noktalarında, kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile tüccarlardan aldıkları onda bir vergiler sayesinde gittikçe zenginleşmişlerdir. Çoğu yabancı olan ve başkentten geçen bu tüccarlar yol boyunca Hazar ülkesinde emniyet içerisinde bulunmuşlardır. İ. Kafesoğlu, Hazar Devleti'nin kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu sahada asayiş ve güvenliği temin ederek VII-IX. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da tam anlamıyla bir "Hazar Barışı" çağı gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁷⁷

Hazarların şehirlere sahip olmalarına, ziraatin ve özellikle de ticaretin gelişmiş olmasına rağmen, ekonomik hayatlarının esasını yine de hayvan yetiştiriciliği teşkil ediyordu. Büyükbaş hayvan, koyun ve at sürüleri, hatta develeri vardı. Nehir boyundaki otlak ve sazlıklar hayvan yetiştirmeği kolaylaştırıyor ve İdil şehri de kışlak için çok elverişli bir konumda bulunuyordu. Hazarlar, sürülerini ilkbaharda ovalara çıkarırlardı. Bir çok mamul eşyayı ve giyecek için gerekli malzemeyi dışarıdan alırlardı. Giyim eşyası dahil, bir kısım ihtiyaç maddelerini Gürgan, Azerbaycan, Bizans ve Taberistan'dan ithal ederlerdi. Hazar arazisinde yerleşen Müslümanlardan bir kısmı zanaat erbabı idi. XI. yüzyılda Semender şehrinin yerine Sakşın geçmiş ve burası gelişerek bütün Türk dünyasının en büyük şehri olmuştur. Şehrin çevresi 6 fersah kadardı. Burada da evler keçe ile örtülü idi. Bu şehirde ilim de gelişmişti.

Kaşgarlı Mahmut Suvarin, Sakşın'daki Hazar ahalisinin kağıt para kullandıklarını yazmaktadır. Hazarlar el sanatları ile de meşgul olmuşlardır. Özellikle Hazar süngüleri ile eğerleri çok ünlüydü. Yine Hazar kılıçları da Ruslar arasında çok tutulmaktaydı. Hazar hakanının sarayında bulunan halkın 4 bin kişi kadar olduğu belirtilmektedir. Hazar sarayından Araplara gelin olarak giden kızların çehizi ve arabaları son derece kıymetli idi. Bu arabaların kapıları altın ve gümüş ile kaplı, içleri samur derileri ile süslenmiş ve altın işlemeli kumaşlarla örtülmüştü.

İyi asker olarak tanınan Hazarlar Sasanî, Abbasî ve Bizans saraylarında muhafız kıtalar olarak görev yapmışlardır. Bizans sarayında Hazar askerlerinin büyük nüfuzları vardı. İmparatorlar dahi bir kısım törenlerde Hazar elbisesi giymişlerdir.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hazar Hakanlığı'nın devlet teşkilatı aslında Göktürk Devleti'nin teşkilatının bir devamı olmakla beraber bazı hususlarda kendine has gelişmeler gösterdiği de bilinmektedir. Hudûd'ul âlem'e göre devletin başında bulunan "Hakan" Aşina sülalesinden gelmekte ve Türk geleneklerine uygun olarak "İlahi menşeli" sayılmakta idi. Ancak daha sonra Hazar hakanının durumunda bir değişiklik olmuş ve "Hakan" devlet hakimiyetinin bir sembolü yani "temsilcisi" durumuna getirilmiştir. Böylece Hakanlık devlet işlerine karışmayan ancak devleti temsil eden sembolik yüksek bir makam olmuştur. Bu yüzden hakanın halk arasına pek çıkmadığını, sadece ayda dört defa tebası ile görüştüğünü görüyoruz. Devletin iktidarı büyük hakanın naibi olan kağan bey (kağan bey, kagan ebe, kagan beh, abşad, tarhan,) elinde idi. Bu naip büyük hakan tarafından seçilir, her an değiştirilebilir ve idam edilebilirdi.

Ülkeyi idare eden, orduların sevk ve idaresini yapan, komşu kralları itaat altında tutan hep o idi. O her gün hakanın huzuruna çıkar ve sağ tarafında otururdu. Diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Hazarlar arasında da hakanın sihirli bir kudreti vardı. Halkın başına kıtlık, kuraklık, harplerde başarısızlık ve başka uğursuzluklar geldiği zaman, hakan bundan sorumlu tutulur ve bu durum çoğu zaman onun hayatına mal olurdu. Belki de bu sebeple hakanın hâkimiyet müddeti 40 yıl gibi belirli bir zamana bağlanmıştı.

HAZAR HAKANLIĞI

Şayet bu zaman sona ermeden kağanda bunama, aklî melekelerinde bir zayıflık belirir veya herhangi bir hatası görülürse, bu durum halkın galeyanına sebep olurdu. Çünkü onun bir uğursuzluğu davet etmesinden korkulurdu. Hakan şayet 40 yılını doldurduğunda hâlâ ölmemişse, halk ve maiyeti onu akli azaldı, bunadı diyerek hemen öldürürdü.

Kağan beyin yardımcısına kündür, onun da yardımcısına çavşığır deniliyordu. Bu üç kişiden başkası hakanın yanına giremezdi. Hakan, bir sefere çıkmak üzere atına bindiği zaman, bütün ordu mensupları aynı işi yapardı. Hakanın düşmana karşı gönderdiği ordu yenilgiye uğrarsa, kaçarak geri dönenler öldürülür, kumandan ve kağan bey cezalandırılırdı. Hakan herkesin gözleri önünde kadın ve çocuklarını, malını, mülkünü, binek hayvanlarını ve silâhlarını başkasına dağıtırdı.

İstahrî'ye göre hakan emir ve yasak koymazdı. Ona ancak huzuruna çıkılırken saygı gösterilir ve önünde eğilinirdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hazarlar'ın hakanları Göktürklerin Aşına soyundandır. Yani hakan olmak için belirli bir hakan sülalesinden olmak gerekiyordu. Daha sonraları ise bu kurala Musevi olmak şartı da eklenmiştir. Nitekim Hazar tahtına varis olma hakkına sahip bir delikanlının pazarda ekmek sattığı ve Müslüman olduğu için bu makama getirilmediğini görüyoruz. Hakanların ülkelerini adaletli bir şekilde yönettikleri Arap kaynaklarında özellikle verilmektedir. Hazar devlet teşkilâtında ayrıca tekin, inal, buyla, buyrug gibi unvanlara da rastlanıldığı gibi; Hazarlar'a bağlı diğer kavimler merkezden gönderilen "İl-teber" veya "tudun" denilen kişiler tarafından yönetiliyordu.

Hazar Devleti'nin ordu yapısına gelince İstahrî'ye göre ordu 12 bin kişilikti. Askerin küçük bir kısmı hariç düzenli bir şekilde ücret almaz, maaşlarını uzun vadelerle ve muntazam olmayan aralıklarla alırlardı. Ordu olağanüstü hallerde toplanır, askerlerden biri vefat ettiğinde yerine yenisi görevlendirilirdi. Buradan biz o sıralar Hazarlar'ın ücretli orduları olmadığını ve savunmanın gönüllüler tarafından yapıldığını anlıyoruz. Ancak Hazar ordusu daha sonraları ücretli Müslüman kıtalardan oluşmuştur. Hazarlar'da IX. yüzyılın ortalarında ticaretin çok gelişmesi üzerine halkın büyük bir kısmı eskisi gibi askerlikle meşgul olmamış bu da ücretli askerlerin artmasını sağlamıştır. Hazar hakanı atına bindiği zaman yanında 10 bin asker bulunurdu. Hazarlar konakladıkları bir yerde çok çabuk bir ordugâh kurarak etrafını kısa zamanda tahkim ederlerdi. Ordunun öncüleri ellerindeki meşalelerle kağanın önünden giderler ve onun ordusu ile birlikte aydınlıkta ilerlemesini sağlarlardı. Ordu komutanı olan İşa (İsa) savaşta orduyu bizzat kendisi idare eder, sancaklarla donatılmış ordusunun başında süslü silâhlarıyla katılır, göğsüne bir zırh taşırdı. İşa'nın da 10 bin atlısı vardı. Bunlardan bir kısmı devamlı ücret alırdı. İşa halkın servetine ve mevkiine göre orduya katkıda bulunmasını sağlardı. Sefere katılan hakanın önünde at üstünde, davula benzeyen ve güneşi andıran bir âlem taşırlardı. Savaşta sağlanan ganimet ordugâhta toplanır ve daha sonra askere dağıtılırdı. Ülkede toplanan vergi de İşa'ya getirilir ve o da bunu askerleri arasında paylaşırdı. Ayrıca savaşlarda İşa'nın emrindeki 10 bin atlıdan başka kendi masraflarıyla orduya katılan varlıklı kimseler de bulunuyordu.

İlk dönemlerde atlı-göçebe bir kavim olan Hazarlar'da at çok önemli bir yer tutmakta idi. Bu yüzden ki Hazar bölgesinde yapılan kazılarda atlara ait mezarlar, bu mezarların içinde at iskeletlerinin yanında üzengiler, at koşumlarına ait halka tokalar ve plakalar, gemler bulunmuştur.⁷⁸

Şarkel kalesindeki dehlizlerde Hazar yapımı mücevherlerin, süslü tabakaların, ayna gibi

HAZAR HAKANLIĞI

çeşitli süs eşyalarının bulunması, hem Hazarlarda altın ve gümüş işlemeciliğinin çok ileri bir noktada olduğunu hem de Hazarlar'ın süse ve giyime ne kadar çok düşkün olduklarını göstermektedir.⁷⁹

Hazarlar, örf ve adetleri, sanatları, giyim ve kuşam tarzları ile çok geniş bir sahayı etkileri altına almışlardır. İşte bu Hazar kültürü pek çok milletin kültürüne tesir ederek ayrıca gelişmesine yardım etmiştir. Rus ilim adamları Hazar Kültür çevresinin devamını Karaçaylar, Balkarlar, Tatar ve Kafkas dağlıları arasında ve özellikle de Karaylar arasında aramışlardır. Hazar kültürü bu saydığımız kültürleri etkilediği gibi Rus, Macar gibi diğer milletlerinde kültürüne tesir etmiştir.⁸⁰

Hazar Hakanlığı'nın en kudretli devrinde Doğu Avrupa'nın kuzeyinde yeni bir Rus Devleti teşekkül etti. Bu sıralarda Orta Dnyeper sahası Hazarlar'ın idâresinde olduğu için buralarda Hazar tesiri hâkimdi. Sambata (Kiyev) şehrinde Hazarlar tarafından kurulan düzen daha sonraları da geçerli olmuştur. İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerinde, ormanlarında kıymetli kürklü hayvanları ile orman-bozkır sınırı boyunca arıları bol bölgelerde oturan, daha çok avcılık ve bal istihali ile uğraşan İslav-Fin karışımı kabileler, aynı ticarî maksatlarla buraya gelen İskandinavlı denizci Varegler (Norman)'den Rus diye adlandırılan maceracı bir grubun idâresine girmişler ve Hazar örneğine uygun bir siyasî yapı kazanmağa başlamışlardır (IX. asrın ilk yarısı).

İlmen gölü çevresinde yerlilerden aldıkları kürk, balmumu, bal gibi mallar sayesinde Bizans ile alış-verişe girişen Vareg-Ruslar o civarda kasabalar kurmaya çalışmıştır. Nitekim IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İlmen Gölü'nün kuzeyindeki Novgorod şehrinin beyi (knez) olan Vareg-Rus Rurik Hazarlar'a bağlı Orta Dnyeper sahasındaki Hazar merkezi (kalesi) Sambata'ya gelerek (862) tâbîlik statüsü altında ticarî-siyasî faaliyetlere girişmiştir.⁸¹ Rurik'den sonra yerine geçen Oleg, o sıralarda gelişen Kiyev şehrini ele geçirmeye muvaffak olmuş ve böylece Rus devleti süratle gelişmek için çok elverişli imkânlarla kavuşmuştur. Rus knezlarından Hristiyanlığı kabul etmesi ile şöhret bulan Vladimir'in "Kağan" unvanını taşımış olması da Hazar tesirinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.⁸²

Daha önce de söylediğimiz gibi İdil nehri İslâm dünyası ve Çin ile İskandinavya arasındaki büyük ticaret faaliyetine imkân sağlamıştı. Bu siyasî gücü sağlayan başlıca imkânlardan biri, hakanlığın coğrafî mevki itibariyle ortaçağların belki de en canlı ticarî faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olmasıdır. Ayrıca Harezm'den İdil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu da Aşağı İdil'den geçiyordu. İdil ve Çolma boylarından bilhassa kürkler (samur, kakım, tilki, zerduvan, sansar) ve diğer ticarî mallar (bal, balmumu, tutkal), Çin ve Türkistan'dan ipek ve kumaşlar, Bizans'tan türlü san'at ve süs eşyası geliyor ve bunlar İdil ve başka Hazar şehirlerinde pazarlanıyordu. Bu çeşitli ve zengin emtia Orta Asya, Doğu Avrupa, Yakın Doğu kıtaları arasında bir yandan diğer yana akıyordu.⁸³

Dini Hayat

Hazarların dini bugüne kadar ilim alemini epeyce meşgul etmiştir. Çünkü devlet içerisinde bir çok din yaşama imkânı bulmuştur. Bu dinlere mensûp insanlar arasında zaman zaman bazı sürtüşmeler görülse de yine de bu dinler büyük bir serbestlik ve müsamaha içerisinde yanyana yaşamışlardır. Hiç şüphesiz, Hazarların asil ve uzun süreli dinleri bütün diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi "Gök Tanrı Dini" idi. İbn Fadlan ve İbn Rüste gibi müelliflerin verdikleri bilgiler bu görüşü teyit etmektedir. Buna göre Hazar

HAZAR HAKANLIĞI

Türkleri Tengri Han (Gök-Tanrı) adını verdikleri bir ilâha tapıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara dinî anlamda saygı gösteriyorlardı. İbn Fadlan'ın seyahatnamesinden anlaşıldığı kadarıyla âhîret hakkındaki düşünceleri de diğer Türk kavimlerinden farklı değildi.

Hazar Hakanlığı'nda erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan bir başka din de Hıristiyanlık'tır. Kafkasya, Azerbaycan ve Güney Rusya'da Hıristiyanlık daha VI. yüzyılda yayılma ve yerleşmeye başlamıştır. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Hunlar ve onların devamı olan Sabarların 507-508 yılında Arran patriği Kardust'un teşvikleri ile Hıristiyanlığı kabul ettiklerini görüyoruz. Ayrıca Dağıstan'daki Yahudilerde Sabar-Hazarları arasında Mûseviliği yaymaya çalışmışlardır. Yine Arap istilâsı döneminde de Müslümanlık Harezmi tüccarlar aracılığı ile yayılmıştır. Merkezleri Arran olan Hıristiyanlar, Hazarlar üzerinde etkili olmaya başlamışlar ve Arran metropolidi İsrail (677-703) Hazarlar arasında Hıristiyanlığı yaymayı başarmıştır. Özellikle Bizans sınırlarında ve Kırım'da yaşayan Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayıldığı görülmektedir. Yine Varasan şehrinde yaşayan Hazarlar'ın Hıristiyanlığı kabul ettikleri ve bunların önceki dinlerinin Gök-Tanrı dini olduğu ve Tanrılarına "Tengri" dedikleri kaynaklarda belirtilmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hazar hakanı Hıristiyanlıkla ilgilenmiş ve Bizans imparatoruna elçi göndererek ülkesine misyonerler yollamasını istemiştir.

Hazarlar'ın bu istekleri daha sonraları bu hususta bir takım efsanelerin çıkmasına vesile olmuştur. Buna göre, Hazar hakanı imparatorun ülkesine âlim bir din adamı göndermesini, zira memleketinde Müslümanlarla Mûsevilerin hummalı bir faaliyet içerisinde bulduklarını, şayet göndereceği din adamı kendilerini ikna etmeyi başarırsa, Hıristiyanlığı kabul edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine imparator "İslav Havarisi" lakabını kazanan ve Avrupa'da İslavlar arasında din neşri ile şöhrete kavuşan Konstantin (Krill)'i 860 yılı sonlarında Hazarlar arasında misyonerlik yapmakla görevlendirmiştir. Konstantin, Hazarlar'a gitmeden önce bir müddet Kırım'da kalmış, Hazarca öğrenmiş, Don ve İdil nehirlerini aşarak Hazarlar'ın başkenti İdil'e varmıştır.

Hakan tarafından iyi karşılanan Konstantin, hakanın huzurunda bir Müslüman hoca ve bir Mûsevi haham ile din münazarası yapmış ve rivayete göre onlara üstün gelmiştir. Fakat buna rağmen Hakan Hıristiyanlığı kabul etmediği gibi, Hıristiyanlarda Hazarlar arasında fazla bir başarıya ulaşamamışlardır. Nitekim Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayılması VIII. yüzyıl başında genişleyen Güney Kafkasya ve Azerbaycan'daki Arap istilâsı ile sona ermiştir. Ancak Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Hıristiyan ahali Rus kilisesi içerisinde erimişlerdir.⁸⁴

Hazar tarihinin en dikkate değer özelliklerinden biri de Mûsevi dinini resmî devlet dini olarak kabul etmiş olmalarıdır. Mûseviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarlar'ın bu dini kabul edişleriyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmektedir. 1140'ta yazılan Judah Halevi'nin (Jehudah) "Kuzari" adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hânedanı 740 yılında Mûseviliği kabul etmiştir. Mes'ûdî ise bu olayın Hârûnürreşîd'in halifeliği sırasında (786-809) olduğunu söylemektedir. Mûseviliği tercih etmelerinin sebebi muhtemelen, büyük bir Hıristiyan devleti olan Bizans İmparatorluğu ile kuvvetli İslâm halifeleri karşısında onların siyasî nüfuzlarından uzak eşit bir devlet olarak kalma arzudur. Bu şekilde yine kitabî bir din olan Mûseviliği kabul etmekle kendi siyasî durumlarını korumuşlardır. Hazarlar'ın Mûseviliği nasıl kabul ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Sadece Mûsevilerin Kuzey Kafkasya ve Kırım sahillerinden oldukça erkenden Hazar topraklarına girerek dinlerini yaymaya başladıkları bilinmektedir. Onların Ermenistan üzerinden Kafkasya'ya gittikleri

HAZAR HAKANLIĞI

anlaşılmaktadır. Ancak Mûsevilerin Hazar ülkesinde yoğun bir şekilde bulunmaları, herhalde Heraklios ve III. Leon zamanında Bizans'ta başlayan Yahudi takibinden sonradır. Çünkü Mûseviler Kafkasya'daki Arap fetihlerinden sonra Dağıstan'a gitmişlerdir. Sâsânîlerin Yahudileri takibe başlamaları üzerine, Yahudiler Dağıstan'da yerleşmeye başlamışlardır. Böylece de Mûsevilik Hazar ülkesinde bilhassa tüccarlar arasında yayılma imkanını bulmuştur.

Hazarların Mûseviliği kabul etmeleri, özellikle Ortaçağ'da başka yerlerde yaşayan Yahudilerin dikkatlerini onlar üzerine çekmelerine sebep olmuş ve bilhassa İspanya'daki Yahudiler arasında büyük bir ilgi görmüştür. Bu yüzden de bu çevrede Hazarların ne şekilde Mûseviliği kabul ettiklerine dair bir çok efsane türemesi ile birlikte bu konu hakkında Yahudi edebiyatında bir çok eserin yazılması da sağlanmıştır. Ancak yine de ortak bir inanış mevcut değildir. Hakan ve maiyeti Mûsevi olmakla beraber, dini taassuba kapılmadan Müslüman tüccarları himaye etmişlerdir. Başkent İdil'de Müslüman ve Hıristiyan toplumlar, Mûsevilere oranla daha çoğunlukta idiler. Mes'udî'ye göre, ülkede yedi baş kadı bulunuyordu. Bunlardan ikisi Müslümanların, ikisi Hıristiyanların, ikisi Mûsevilerin ve biri de eski Gök-Tanrı dininde olanlar ile Rusların davalarına bakıyorlardı. Hakanların Mûsevi oldukları halde bu dinin yayılması için herhangi bir gayret içerisinde olmadıkları görülmektedir. Hakanlar din işlerine karışmamışlar ve şehirlerde bütün dinlerin serbestçe ibadetlerini yapmalarını sağlamışlardır. Hazarlar'ın Mûseviliğin hangi mezhebini benimsedikleri meselesi de açık değildir. Bununla birlikte Kırım kökenli Karâilerle (Kara'im: Karaites) Hazarlar arasındaki ilişkinin varlığı Hazarların Karâiliği (Anâniyye) benimsediğini doğrular mahiyettedir. Fakat günümüzdeki bazı araştırmacılar Hazarların önce Karâiliğe, sonra da Talmudist Yahudiliğe girdiklerini ileri sürmektedirler.

Mervân b. Muhammed idâresindeki İslâm kuvvetlerine yenilen Hazar hakanı zor durumda kalınca İslâmiyeti kabul ettiğini söylemiş, ancak kısa bir süre sonra eski dinine dönmüştür. İslâm ordularının çekilmesinden sonra Hazar başkenti İdil'de kalan iki fakih Nûh b. Sâbit (Sâib) el-Esedî ve Abdurrahman el-Havlâvî, İslâmiyeti yaymak için çalışmışlardır. Hazarların X. yüzyılda Ruslar karşısında güç duruma düşmeleri ve 965'te hakanın Harezmlilere sığınması, çok kalabalık Hazar kütlelerinin İslâmiyete girmesine sebep olmuştur. X. yüzyılda başkent İdil'de 10.000'den fazla Müslüman yaşıyordu. Hakanların, Mûsevi oldukları halde ülkede kendi dinlerinin yerine İslâmiyetin yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur. Dağıstan ve Aşağı İdil bölgesindeki Hazarlar genelde İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Nitekim Bulgar hükümdarı İlteber'in 920 yılında İdil'de kaleler inşa edilmesini isteyerek gönderdiği elçi Abd Allah b. Baştuva al-Hazari isminde bir Müslüman Hazar idi. Müslüman halkın bir kısmı Şâfîî, çoğunluğu Hanefî idi. Ayrıca Harezmi'de İslâm savaşları başladığı ve hastalıklar çıktığı zaman, halkın bir kısmı Hazar ülkesine taşınmış ve daha sonra da serbest ibadet edebilme, ezan okutma, cami yapabilme ve Müslüman kardeşlerine karşı savaşmama gibi şartlar karşılığında orduya girmişlerdir.⁸⁵

Dil ve Yazı

Hazarlar'ın hangi dili konuştukları hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bunun da sebebi Hazar dili ile yazılmış herhangi bir eserin zamanımıza kadar ulaşmamış olmasıdır. Günümüze kadar Hazarlardan bize kadar ulaşan sadece iki belge vardır ve bunlar da İbranice yazılmışlardır.

Bunlardan biri, Hazar Hakanı Yusuf tarafından 960 yıllarında Emevilerin Kutuba Emiri III.

HAZAR HAKANLIĞI

Abdurrahman'ın (912-961) hizmetinde çalışan, Yahudi ilim ve devlet adamı Hasday İbn Şaprut'a yazılan mektup ve diğeri de, yine hakan Yusuf zamanında ismini bilemediğimiz Müsevi bir Hazar tarafından yazılan bir mektubun Mısır'da bulunan parçalarıdır. Bu mektupların sahte olup olmadıkları ilim alemini epeyce meşgul etmiş ve daha sonra özellikle İbn Havkal'ın verdiği bilgilerle sahte olmadıkları kabul edilmiştir.

Çok okuyan ve yüksek rütbeli bir aydın olan Hasday, Kurtuba'ya gelen yabancı elçilerden ve İslâm ülkelerinin komşularından, hükümdarları ile birlikte Müsevi dinine mensup kudretli bir kavmin bulunduğunu duymuş ve bu hususta duyduklarının doğru olup olmadığını öğrenmek üzere Hazar hakanı Yusuf'a mektup yazmıştır. Hasday'ın 950-960 yılları arasında yazdığı sanılan mektubu, kendisinin ve yardımcısı Menahem ben Saruk'un adını ihtiva eden akroştış ile başlar; asıl metinde ise Endülüs ve Hazarlar'ın coğrafi konumunu, Endülüs'ün tabii zenginliğini belirtilerek, Hazarların Museviliği nasıl kabul ettikleri meselesi üzerinde durur. Bundan sonra Yahudilerin bölgeye nasıl geldikleri, Hazarların hangi yollarla Musevi oldukları, hakanın hangi kabilelerden olduğu ve nerede yaşadığı gibi sorular sorarak bunlara cevap vermesini ister. Hakan Yusuf'a ait olduğu ileri sürülen mektupta ise Hasday'ın sorularına cevap verilmektedir. Yusuf, Hazarlar'ın menşei ve tarihlerini anlatarak, Hakan Bulan döneminde (yaklaşık 620'lerde) Museviliğe girişlerine temas etmekte ve intisab'ın Bulan'ın gördüğü bir rüya neticesinde olduğunu belirtmektedir. Yusuf bundan sonra en büyük atası olarak kendisinden 340 yıl önce hüküm süren hakan Bulan'dan başlayarak, kendisine kadar hükümdarlık yapan 14 hakanın isimlerini vermekte, hakanlığa tâbî ülkelerin sayısını da 28 olarak belirtmektedir. Ayrıca Hazar ülkesindeki hakim Türklerden 10 boyun ismini de sayılmaktadır. Hakan Yusuf yine ülkenin sınırlarını çizmekte ve şehirlerden bahsetmektedir. Mektubun geri kalan kısmında, sonraki hakan Obadiyah (Obeday) zamanında yapılan bir din reformundan bahsedilmektedir. Bu hükümdar zamanında ülkede sinogoglar ve okullar inşa edilmiş, Tevrat, Mişna ve Talmud eğitimi yaygınlaşmıştır. Verilen hakan isimlerinin listesinde isimler İbranicedir. Ancak hakanların Türkçe adları da verilmektedir. Yusuf'un kendisi 931 yılından önce hüküm süren II. Harun'un oğludur. İddiaya göre 931-960 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu iki belgede geçen Hakan ve kabile isimlerinin Türkçe oluşları bize Hazarların bir Türk boyu olduğunu ve İbrani alfabesi kullandıklarını göstermektedir. Hakan Yusuf ile Hasday arasındaki bu mektuplaşmaya dair ilk bilgileri, Jehudah ben Barzillai al-Bargeloni adındaki bir İspanyol Musevi'nin 1090-1105 yılları arasında kaleme aldığı "Sefer ha-ittim" adlı kitapta buluyoruz. Daha sonra ise XII. yüzyılda Abraham İbni Daud'un "Sefer ha-Kabbalah" adlı eserinde bu mektuplardan bahsedilmektedir. Bu her iki mektup da ilk defa 1577'den sonra veya o sıralarda İstanbul'da basılan İsaac Abraham Akriş'in "Kol Mevasser" adlı çalışmasında İbranice olarak verilmiştir. Ancak mektupların ilim âlemi tarafından tanınması, Buxtorf'un 1660'da Jehudah Halevi'nin, "Kuzarri" adlı eserini neşretmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Buxtorf bu yayınında mektupları Latinceye çevirmiştir. Mektupların yazma nüshaları Oxford'daki Christ Church Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hakan Yusuf'un daha uzun bir kopyası da 1874'de A.Harkavy tarafından Leningrad Public Library'de bulunan Second Firkowich Collection'daki bir el yazmasından alınarak yayımlanmıştır. Bir başka önemli belge de X. yüzyılın ilk yarısında adı bilinmeyen Musevi bir Hazar tarafından yazılan ve Hakan Hârun ile Yusuf'un Ruslara karşı direnişlerinden bahseden bir mektuptur. Mısır'da Kenîsetûş-Şâmî'de bulunan bu mektup, bugün Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı, "Cambridge Dökümanı" diye isimlendirilmiştir.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda Rusya'da Mayatskiy kazılarında ortaya çıkarılan seramikten başka Şarkel'de bulunan tuğlalar üzerinde de Göktürk yazısına benzeyen

HAZAR HAKANLIĞI

oyma yazılı işaretler görülmüştür. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen İbranice metinler arasında X. yüzyılın ilk yarısından kalma Musevi Hazarların İbranice yazılı metni ortaya çıkarılmış, mektubun metninde geçen isimlerden bir kısmının Türkçe olduğu tespit edildiği gibi bunlar arasında oyma yazı ile yazılmış bir Hazarca kelimeye de rastlanmıştır. "Kiyev Mektubu" olarak isimlendirilen bu mektup 30 satırdan oluşmaktadır. Artık Müsevi Hazarların resmi dil olarak İbranice kullandıkları ve yazdıkları bilinmektedir. Bazı tarihçiler Hazar dilinin Türkçe olmadığını iddia etmişlerse de kaynaklarda "Hazarlar'ın dili Bulgarcaya benzer" ifadesinin bulunması ve filologlarca eski Bulgarcanın bir Türk lehçesi olduğunun tespit edilmesi, Hazarcanın da bir Türk lehçesi olduğunu ortaya koymuştur. Barthold ve Minorsky gibi Rus araştırmacılar, Hazar dilinin İdil Bulgarlarının diline benzediğini, bugün diğer Türk boyları tarafından anlaşılamayan Çuvaşçanın da, Bulgarca ve Hazarcaya benzediğini ve sonuç olarak Hazarcanın Türk dillerinin ayrı bir branşı olan Çuvaşçaya çok yakın olduğunu ifade etmektedirler.⁸⁶ Yapılan araştırmalar sonunda Hazar ülkesinde Hazarcanın dışında başka çeşitli Türk lehçelerinin de konuşulduğu tespit edilmiştir. Nemeth'e göre Hazar ülkesinde başlıca şu diller konuşulmakta idi: 1) R Türkçesi, Bulgarca; 2) Y Türkçesi, Türk ve Sabirce; 3) Diğer dillere benzemeyen Macarca; 4) Bazı bölgelerde kullanılan diğer diller.⁸⁷

Z. V. Togan çeşitli kaynak eserlerden Hazarca şu kelimeleri tespit edebilmiştir: Barsbek, baştuva, kundaçık, hakan, hatun, tarhan, bek, şad, tudun, ilteber (iletver), bolışçı, Tanrı, han, ak, sarı (sarığ), Belencer (barager), Semender, bığındı, kaya kent (gaya kent), çiçek (Tzitzekion), İlbars (gilebaros), buseri (busiras), bun, bal, azak, tuzdı, yalınık, bordacı, tuaracı ve uğdaracı.⁸⁸ Bütün bu kelimeler bize Hazar dilinin Türk dil grubundan olduğunu göstermektedir.⁸⁹

Yrd. Doç. Dr. Muallâ Uydu Yücel

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 445-463

Dipnotlar :

1. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1992, s. 157.
2. Kafesoğlu, a.e., s. 157.
3. Z. V. Togan, Hazarlar, İA, İstanbul 1970, c. V, s. 398.
4. L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 114; H. N. Orkun, Türk Tarihi, Ankara 1946, c. II, s. 143; Hazarlar konusunda titiz ve geniş kapsamlı bir çalışma yapan Ş. Kuzgun, Arap kaynaklarında bu kelimenin ayrıca "çekik ve küçük gözlü" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bk. Ş. Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1993, s. 41-42; Kuzgun Ayrıca Hazar kelimesinin şahıs ismi olabileceğini çünkü insanlığın türeyişini anlatan soy kütüğü kitaplarında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e ait bilgiler verilirken bazılarında Yafes'in Hazar adında bir oğlu olduğunu, bazılarında ise Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir oğlu olduğunu haber verdiklerini belirtmektedir. A.e., s. 43.
5. Hazarlar'dan günümüze kadar kendi dillerinde yazılmış bir eser kalmadığından veya bulunamadığından, menşeleri hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüş ise de, onlardan kalan münferit kelimeler, tabirler, kavmi hususiyetleri incelendiğinde ve âdetlerine dair Arap, Bizans ve Yahudi kaynaklarındaki bilgilerin ışığı altında yapılan çalışmalar sonucunda bunların Türk olduğunu ve bugünkü Çuvaş lehçesinin temsil ettiği Lir lehçesi zümresine mensup bulduklarından artık hiç şüphe yoktur. Togan, Hazarlar, s. 397; Hazarların menşei hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. İ. Artamonov, Hazarların menşei'ni kendilerinden evvel Aşağı İdi boyu ve Azak çevresindeki Türk kavimlerine bağlamıştır. Hunların M. S. II. yy.'dan itibaren Hazar denizinin kuzeyine doğru hareketleri ve İdil boyuna yaklaşımları, sonraları Batı Avrupa'ya doğru gidişleri (370'lerde) sırasında ve sonucunda Doğu Avrupa'da yepyeni etnik bir karışım meydana getirmiştir. Bunların tesiri sonraki

HAZAR HAKANLIĞI

- Hun-Bulgar kavimleri ve nihayet Hazar etnik birliği halinde kendini gösterecektir. İstoriya Hazar, Leningrad, 1962, s. 40-48.
6. Artamonov eserinde Hunların batıya doğru ilerlemelerini teyit eden arkeolojik buluntulara da yer vermiştir. Bu buluntulara göre: Hunların Güney Ural sahasına gelişleri M. S. II. yüzyıllara aittir. Bunlardan bir kısmı İdil nehrini geçip ta Dnyeper'e kadar gitmişlerse de, esas kitle 200 yıl kadar İdil boyunda kalmıştır. Nihayet esas kitle 370'lerde Ural-İdil sahasından hareketle meşhur "Kavimler Göçünü" başlatmıştır. s 48-68'de bu bilgiler detaylı bir şekilde verilmiştir; Ayrıca bk. A. N. Kurat, IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 30; S. A. Pletneva, Hazarı, Moskova 1986, s. 5-13.
 7. Şerif Başstav, Hazar Kağanlığı Tarihi, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara 1987, s. 140.
 8. Togan, Hazarlar, s. 398; A. Koestler, The Thirteenth Tribe, New York 1976, s. 23.
 9. El-Mes'ûdî, Kitâb'üt-Tenbih ve'l-İşrâf, Leiden, BGA, VIII, 1894, s. 83.
 10. Kafesoğlu, a.e., s. 167.
 11. Kuzgun, a.e., s. 51.
 12. P. L. Gell-C. Nortan-E. Elliot, Chazars, The Encyclopedia Britanica, C. XV, London 1911, s. 775; Togan, Hazarlar, s. 398.
 13. H. Rosenthal, Chazars, The Jewish Encyclopediae, C. IV, s. 1.
 14. Gell., a.e., c. XV, s. 775.
 15. Bizans imparatoru II. Theodoius 448 yılında Hazarları kendi safhına çekmek ve ülkesini Hunlardan korumak amacıyla Hazar beylerine rüşvet olarak hediyeler göndermişti. Bu durumu öğrenen Attila Bizans ile anlaşılan Hazar beylerinin hepsini öldürerek, Hazarları kendi idaresi altına almıştır. Koestler, a.e., s. 56.
 16. Gell., a.e., C. XV, s. 775.
 17. Rosenthal, a.e., C. IV, s. 1.
 18. Anuşirvan, hakana kızı yerine cariyesini takdim etmek istemiş ancak durumun hakan tarafından fark edilmesi üzerine hoş olmayan hadiseler meydana gelmiştir. Kuzgun, a.e., s. 53.
 19. Kafesoğlu, a.e., s. 168.
 20. Kurat, Hazarların siyasi bir varlık olarak ortaya çıkışlarının Sabar Türklerinin devletinin yıkılışından sonra olduğunu belirtirken, Orkun, Hazarlar'ın Göktürklere bağlılıklarının VIII. yüzyıl'a kadar devam ettiğini söylemektedir. Kurat, a.e., s. 30; Orkun, a.e., s. 144.
 21. Bizans imparatoru Herakleios, Hazar hakanı Ziebel (Zebu, Yabgu)'e kendi kızını vermeyi vaadederek yardımlarını sağlamıştır. Bar Hebraus Georgy (Ebu'l-Ferec), /Türk. Terc. Ömer Rıza Doğrul/, Ebu'l Ferec Tarihi, Ankara 1945, C. I, s. 171; Kafesoğlu ise Hazar hakanının bu sırada büyük bir ihtimalle Batı Göktürk Hakanı küçük kardeşi Tong Yabgu olduğunu söylemektedir. A.e., s. 158.
 22. Togan, Hazarlar'ın Aras'a kadar bütün kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdiklerini belirtmektedir. Hazarlar, s. 398;
 23. Artamonov, a.e., s. 146; Artamonov'a göre Hazar boyları, bu sıralarda Göktürk Kağanlığı'na (ona göre Tun Şehu Kağan'a) bağlı idiler. Hazarların müstakil bir devlet kurmaları 627'den sonraki bir zamana aittir; Kafesoğlu, a.e., s. 158.
 24. Rosenthal, a.e., s. 1.
 25. Artamanov'a göre Hazar başkenti Belencer bugün Dağistan'da Koy-su (Sulak) ırmağı üzerinde bulunan bugün Andreyeva (Anderay) yakınlarındaki Endere harabeleridir. Bk. A.e., s. 185; Bu şehir bazı kaynaklarda Varacan veya Varaçan olarak da geçmektedir. Togan, Hazarlar, s. 398.
 26. Kafesoğlu, a.e., s. 169; Kuzgun, a.e., s. 56.
 27. Gell, a.e., s. 2024.
 28. Rosenthal, a.e., s. 1.
 29. Orkun, a.e., s. 144.
 30. Kurat, a.e., s. 32.

HAZAR HAKANLIĞI

31. Kmosko, Mesleme'nin Hazarlar ve dolayısı ile Kafkaslar üzerine gidişinin sebebinin şöyle açıklamaktadır: "717-718 yıllarında Arap ordusu kumandanı olarak İstanbul'u muhasara eden zatın Mesleme olduğunu düşünürsek, Mesleme'nin Kafkasya'daki harekâtının dağlı ve fakir bir sahada çapul aramaktan daha başka bir mahiyeti olduğunu tereddütsüz kabul edebiliriz. Araplar müşriklerin ve bilhassa göçebelerin Hıristiyan ve Müsevilerden çok daha kolay ihtida ettiklerini şahsi tecrübeleriyle çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple Mesleme'nin bidayette Kafkasya'daki Cebel ahalisini mağlûp ederek İslâmlaştırmak, Toros üzerinden geçen kısa yolun zorluğu karşısında Kafkasya üzerinden Karadeniz boyunca Boğaziçi sahillerine giden yolu açmak ümidini beslediği pek mümkün görülebilir; Bk. M. Kmosko, (Türk. terc.), Araplar ve Hazarlar, TM, III, 1935, s. 148.
32. Togan, Hazarlar, s. 398.
33. Togan, Mervan'ın Terek ve İdil arasındaki bozkırlardan bu kadar kalabalık bir orduyu sevk ederek İdil'in doğusuna geçirmesinin Emeviler tarihinde emsali görülmemiş bir hadise olduğunu belirterek Mervan'ın böyle bir sefer yapabildiğini daha önce 732'de Belencere'e yaptığı seferde buradaki durumu gayet iyi öğrenmesi ile açıklanabileceğini söylemektedir. Hazarlar, s. 399.
34. Artamonov, a.e., s. 202-213'de Hazarlar ve Araplar arasındaki savaşlar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır; Kuzgun, a.e., s. 58-60; Ayrıca Kosmos, Araplar ve., s. 133-155 arasında da Arap ve Bizans kaynaklarına dayanılarak Arap-Hazar savaşları hakkında geniş bilgiler verilmektedir; Kurat, a.e., s. 39-40; Kafesoğlu, a.e., s. 159.; Pletněva, Hazarı, s. 33-41. Artamonov'a göre Hazarlar'ın tarihte oynadıkları en mühim rol, onların Arap-İslâm istilâsının Kafkasları aşmasını durdurmuş olmalarıdır; bununla İslâm dininin VIII. yy.'da Aşağı İdil boyu ve Karadeniz sahillerine yayılmaları önlenmiştir. Bk. a.e., s. 457; Artamonov'un bu kitabı A. N. Kurat tarafından tanıtılmıştır. Bk. A. N. Kurat, "Hazarlar'a âit bir kitabın tanıtılması", Tarih Araştırmaları Dergisi, III, 1965, s. 197-236.
35. İbn Hurdâbih, el-Memâlik ve'l-Mesalik, Leiden 1889, s. 162-169.
36. Togan, Hazarlar, s. 399.
37. Povesti Vremeni Let, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950, s. 18; Letopis po İpatskomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1871, s. 10-11; Letopis po Lavrentiyevkomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1872, s. 18; Polnoe Sobranie Russkih Letopisi, Radzivilovskaya Letopis, c. XIII, Leningrad 1989, s. 16; Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, Sank-Peterburg 1862, s. 8.
38. Kurat, a.e., s. 33; Kafesoğlu, a.e., s. 160.
39. Artamonov, kitabının 12. bölümünü "Hazarlar ile Bizans arasında yapılan ittifaka" ayırmıştır. s. 196-197.
40. Savaş sırasında Ziebel, Herakleios'u karşılarken yerlere kadar eğilip eteklerini öpmüş, Herakleios'da onu kucaklayıp selamlamış ve "oğlum" diye hitap etmiştir. Daha sonra cebinden kızı Eudocia'nın resmini çıkarıp, göstermiş ve onu kendisine eş olarak vereceğini söylemiştir. Ancak Eudocia'nın gelin alayı Hazar ülkesine giderken, Ziebel'in ölüm haberi geldiğinden bu evlilik gerçekleşmemiştir. Koestler, a.e., s. 26.
41. Artamonov, Hazar prensesinin Bizans sarayına bir "Hazar modası" getirdiğini ve bu moda "Çiçekon" denildiğini kaydetmektedir; Artamonov, a.e., s. 233; Kafesoğlu, a.e., s. 169; Kurat, a.e., s. 32.
42. A. A. Vasiliev, /Türk. Terc. /, Bizans İmparatorluğu Tarihi I, İstanbul, 1943, s. 298.
43. Artamonov, a.e., s. 289-292; Koestler, a.e., s. 24; Kurat, Karadeniz, s. 33.
44. Togan, Hazarlar, s. 400.
45. Artamonov, a.e., s. 198.
46. The. Hon. S. Runciman, Orta Çağların Başında Avrupa'da Türkler, Belleten, C. III, sa. 25, Ankara 1943, s. 54.
47. Povest, s. 18; İpatyev, s. 10-11; Lavrentev, s. 18; Radzivilov, s. 16; Nikonov, s. 8.
48. Povest, s. 20; İpatyev, s. 13; Lavrentev, s. 23; Radzivilov, s. 18; Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku Arheografiçeskoyu Komissseyu, Sank- Peterburg 1856, s. 60; Tro itskaya Letopis, /Haz. M. D. Priselkov/, Moskova-Leningrad 1950, s. 60.
49. Povest, s. 20, İpatyev, s. 13; Lavrentev, s. 23; Troits, s. 60; Voskresen, s. 270.

HAZAR HAKANLIĞI

50. Mes'ûdi, Mürûcu'z-Zeheb ve Meadinu'l- Cevher, C. I, Beyrut 1965, s. 205-207; Kuzgun, a.e., s. 63.
51. Rus tarihçilerinden A. Şahmatov, Günümüzde Ukrayna'nın başkenti olan Kiyev'in (diğer ismi Sambaray ve Min Kirman) Hazar hakanına tâbî üç kardeş Kiy, Şek ve Horiv tarafından tesis edildiğini belirtmektedir. Bk. Povesti Vremennih Let, Sank-Peterburg 1916, s. 21; Brutskez'da onun bu görüşlerine katılmaktadır. Eski Kiyev'in..., s. 357-358; Yine Togan'da bu fikre katılarak; Kıy (cem. Kıyat), Çek (Çekli) ve Huri (Yakut ismi olmak üzere Kuri ve Huri) Türk boy isimleridir demektir. Hazarlar, s. 399.
52. Togan, Hazarlar, s. 401.
53. Povest, s. 47; İpatyev, s. 42; Lavrentev, s. 63-64; Troits, s. 84; Voskresen, s. 287; Nikonov, s. 31. Bazı tarihçiler bu savaşta Rusların İdil'i ele geçirdiklerini savunurlarken; Kurat, Svyatoislav'ın sadece Tmutarakan'ı zaptettiğini, Bulgar başkenti ile İdil'i ele geçirdiğine dair ileri sürülen iddiaların asılsız olduğunu söylemektedir. Bk. Rusya Tarihi, Ankara 1948, s. 25; Togan ise Kurat'ın bu fikrine katılmayarak, Rusların İdil'in yanısıra Dağıstan'daki Hazar şehirlerini alarak Şarkel'i yakıp-yıktıklarını, bu olaydan sonra da Hazarların Azak ve Kırım taraflarında küçük bir devlet olarak varlıklarını devam ettirdiklerini belirtmektedir. Hazarlar, s. 401; Kuzgun'da Togan'a katılarak şöyle demektedir: "965 yılında Ruslar Hazarlara saldırmışlar ve knez Svyatoislav Bulgarların başkenti ile Hazarların İdil şehrini işgal etmiştir. Bu savaşta Harezmi Müslüman askerler, Hazarlara yardım ederek onları yok olmaktan kurtarmışlardır. Bu saldırı sonunda Hazar İmparatorluğu eski kuvvetini kaybetmiştir. Bu güçsüz durumdan kurtulmak isteyen komşu Türk boyları yeniden Hazarlara saldırmaya başlamışlardır. Bu zor durumdan kurtulmak isteyen Hazarlar Harezmi Müslüman askerlerden yardım istemişler, onlarda Müslümanlığı kabul etmeleri şartı ile onlara yardım edebileceklerini söylemişlerdir. Bu teklif karşısında Hakan ile birlikte devlet ileri gelenlerinin büyük bir çoğunluğu ve üst düzey ordu mensupları İslâmiyeti kabul etmişler ve böylece Harezmi askerler sayesinde bu zor durumdan kurtulmuşlardır". Bk. a.e., s 65.
54. Togan, Hazarlar, s. 402; Kuzgun, a.e., s. 67.
55. Kuzgun, a.e., s. 62.
56. Kafesoğlu, a.e., s. 158.
57. Kurat, a.e., s. 42-43; Artamonov, Peçeneklerin İdil'i geçip Don boylarına gidişlerinin 889 yılında olduğunu söylüyor, a.e., s. 345; S. A. Pletněva, Polovtsı, Moskova 1990, s. 10'da yılın 898 olduğunu; Kurat ise bunun 860 ile 889 yılları arasında olması gerektiğini belirtmektedir, A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s. 42.
58. Artamonov, "Atelkuzu veya Etelküzü'nün Atel (İdil-su)'e bağlı olduğunu ve Seret boyunda olması gerektiğini söylüyor, a.e., s. 340-341.
59. Kurat, a.e., s. 41; Macar Devleti'nin kuruluşunda Hazarlar'ın rolü için bk. Artamonov, a.e., s. 336-352; Kafesoğlu, a.e., s. 164-166.
60. Artamonov, a.e., s. 338-340.
61. Kuzgun, a.e., s. 63.
62. Kurat, Hazar Kağanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 744-745.
63. Koestler, a.e., s. 112.
64. Togan, Hazarlar, s. 401-402; Kuzgun, a.e., s. 67.
65. Artamonov'da Hazarlar'ın kat'i olarak çöküşünde Kumanların büyük rolü olduğunu söylemektedir, a.e., s. 445.
66. Togan, Hazarlar, s. 402.
67. Togan, Hazarlar, s. 402.
68. Kurat, Karadeniz, s. 43; Kafesoğlu, a.e., s. 167-168.
69. O sıralarda Doğu Avrupa'nın iki ana ticaret yolu vardır. Birincisi hâkanlık başkenti İdil şehrinin bulunduğu İdil nehri üzerinden kuzeye; bir yandan Çolma nehri ile Yayık sahasına, diğer yandan da yukarı İdil-küçük ırmaklar-Ladoga Gölü ile İskandinavya'ya ulaşıyordu. İkincisi, Bizans ile Fin körfezi arasında, en önemli kısmı Dnyeper nehri olmak üzere, güneyden kuzeye doğru 50-60 km. karadan, sonra yine ırmaklar vasıtasıyla, İlmen Gölü-Baltık Denizi-İsveç yolu idi. Ayrıca, Harezm'den Aşağı İdil, oradan da Karadeniz'e uzanan işlek bir kervan yolu mevcuttu. Kafesoğlu, a.e., s. 160; Kurat,

HAZAR HAKANLIĞI

- Karadeniz'in., s. 33.
70. Detaylı bilgi için bk. Kuzgun, a.e., s. 71-78.
71. Zajaczkowski, Hazar Kültürü, s. 477.
72. Togan, Hazarlar, s. 398.
73. Artamonov, Arap kaynaklarına dayanarak İdil şehri hakkında şöyle bir sonuca varmaktadır: İdil, İdil nehrinin türlü sahillerinde olmak üzere üç kısımdan ibarettir: Bunlardan bir kısmı (batıdaki) "El Beyda" (Ak şehir), biri "Sarığşın" (Sarı şehir) veya "Hanbalık" diye tesmiye ediliyorlardı. s. 395-396; İdil şehri bir surla ihata edilmiş olup İdil nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Şehirde çarşılar ve hamamlar vardı. Evler tahtadan veya keçeden inşa edilmişti. Yapı malzemesi olarak balık az kullanılıyordu. Yalnız hakanın sarayı tuğladan inşa edilmişti. Bu saray bir adanın ortasında bulunmakta ve şehrin batı kesimine bir ponton köprü ile irtibat halinde idi. Halkın yapı malzemesi olarak tuğla kullanmasına müsaade edilmiyordu. Şehrin batı kısmı saray mensuplarına tahsis edilmişti. Doğu kesiminde şehrin kendisi bulunuyordu. Sakinlerini çeşitli dinlere mensup zanaatkarlar ve tüccarlar teşkil ediyordu. Hazar başkentinin iki ayrı kısmına, Hazar dilinde- Sarığşın (Beyaz şehir) ve Hamlık deniliyordu. Bk. Zajaczkowski, Hazar Kültürü, s. 477.
74. Kafkasya'da Hazar Devleti'nin başkenti olarak kullanılan Semender, Balandzar yahut Belendzer adının yerine gelmiştir. "Bala: büyük" demektir. Endzer ise Dağıstan'daki ösr Hazar kabilesinin adıdır. Bk. Brutzkus, Eski Kiyev'in, s. 347.
75. Togan, Hazarlar, s. 398.
76. Şarkel kalesi Don nehrinin orta kısmında, bugünkü Tsımyanka mevkiinde bulunmaktadır. Hazar kağanı Bizans imparatorundan Don nehri üzerinde bir kale yapmak için ustalar göndermesini istemiş ve imparator Theophil'de 834-835'de Petrona Kamateros'un maiyyetinde ustalar ve inşaat amelesi yollayarak, Don boyundaki Şarkel kalesinin yapılmasına yardım etmiştir. Kurat, Karadeniz, s. 31-33; Kafesoğlu, a.e., s. 161. Artamonov, uzun yıllar Hazarlarla ilgili sahalarda yapmış olduğu arkeolojik araştırmaların sonuçlarını kitabında 16. bölümde ortaya koymaktadır. Kalenin kazıda meydana çıkarılan duvar, ev ve mezar kalıntılarının fotoğrafları ve plânları verilmiştir. Şarkel kalesi ve içindeki binalarda kullanılan tuğlaların şekil ve üzerindeki çeşitli alâmetler, Hazarların özelliklerini gösterir mahiyettedir. Ayrıca seramik eşya ve ziynet eşyaları, Hazarların kültürlerini bir nebze olsun aydınlatmaktadır. Yine Şarkel kalesinin içerisinde ve yakınında bulunan bazı Türk mezar taşları ve esyası, Şarkel kalesinde görevli Peçenek ve Uzlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Geniş bilgi için bk. Artamonov, İstoriya, s. 288-323; ayn. müell, Şarkel- Bela Veja, Materyalı İssledovaniya po Arheologiya CCCP, No. 62, 1958; Şarkel kalesinde keramik ve kerpiçden yapılmış eşyaların arkeolojik tahlili için bk. A. M. Şerbak, Znaki na Keramike i Kirpiçah iz Şarkela-Beloy Veji, Materyalı İssledovaniya po Arheologiya CCCP, No. 75, 1959; Ayrıca Şarkel şehrinde yapılan arkeolojik çalışmaları ve buradaki hayatın özellikleri hakkında yapılan Türkçe bir çalışma için bk. B. Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1988, s. 223-226.
77. Kafesoğlu, a.e., s. 161; Hazarlar barışı ve emniyeti sağlamayı başardıkları müddetçe şehirleri gelişmeye devam etmiştir. Çok önemli olan dahilî siyaset kendisine öz "pax khazarica" diyerek eşsiz dinî müsamahaya istinat ediyordu. Mutedil siyaset, hakimiyetleri altına almış oldukları milletlere karşı anlayışlı tavırları ve dinî müsamahaları sayesinde Hazarlar Kırım'dan Yayık nehrine kadar uzanan ve hiç tabii sınırı olmayan bir alan üzerinde, dört asır süren bir İmparatorluk kurmaya ve onu müdafaa etmeye muvaffak olmuşlardır. En iyi vasıtası da, Hazar denizinden Dnyeper ağzına ve Kafkas Dağlarından Orta Rusya ormanlarına kadar ki saha da hüküm süren "Hazar Barışı" olmuştur. Bk. J. Gauthier, "Hazarskaya Kultura", Noviy Vostik 1925, s. 292.
78. B. Ögel, İslâmiyet'ten Önce., s. 233.
79. Koestler, a.e., s. 49.
80. A. zajaczkowski, Karaims in Poland, Warszaw, 1961, s. 19.
81. J. Brutzkus, Eski Kiyev'in., s. 343-358 arasında Hazarların iki önemli şehirleri olan Sambata ve Kiyev şehirlerinin isimlerinin etimoljik izahını geniş bir şekilde yapmaktadır. Ona göre Sambata "yüksek kale" ve Kiyev "alçak yerleşme alanı" demektir. Nitekim İslavcadaki Vışgorad'ın Hazarca tercümesi Sambat'tır ve Kiyev'in yüksek kısmı için kullanılmıştır. Yine o yıllıklara dayanarak Kiyev'in kurucusu olan üç erkek kardeşin ve yerli ahalisinin Hazarlar'dan geldiği kanaatindedir.
82. Kafesoğlu, a.e., s. 163; Kurat, a.e., s. 41: Bir çok Rus tarihçisine göre Hazar Hakanlığı'nın işgal ettiği saha Kuzey Kafkaslar'dan başlayarak, Aşağı ve Orta İdil boyu ile Azak ve Karadeniz çevreleridir. Onlar ayrıca Hazar hâkimiyet sahasının Orta Dnyeper'e kadar uzandığı görüşündedirler; yine bir

HAZAR HAKANLIĞI

kısım Rus tarihçisi ilk Kiyev knezlarının "Kağan" unvanını taşıdıklarını göz önünde tutarak, Hazarların Rus devlet müesseseleri üzerinde tesirleri olduğunu ve hatta Kiyev şehrinin de eskiden bir Hazar şehri olduğunu da kabul etmektedirler. Kısacası Rusların Eski Rus devletinin kuruluşunda "Hazar tesiri"nin büyük olduğunu kabul eden tarihçileri vardır.

83. Kurat, a.e., s. 30, 32, Kafesoğlu, a.e., s. 160; Arap coğrafyacılarının yazdıklarına göre Hazar ülkesi balık tutkalından başka güneye ihraç edebilecek hiçbir şey üretmiyordu. Bk. D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton, New-Jersey 1954, s. 228; A. Zajaczkowski'ye göre ise: "İran'ın Hazar ülkesinden ithal ettiği bal, mum, kürk gibi maddeler gerek Rusya'dan gerek İdil kıyılarında yaşayan Bulgarlar tarafından İdil yolu ile ihraç edilir. Hazarlar kumaş ithal etmezler buna mukabil giyim eşyalarını Hazar denizinin güney sahillerinden, Bizans'tan ve diğer komşu memleketlerden ithal ederlerdi. Hazar Devleti'nin geliri, tüccarlardan alınan vergi ve gümrükten ibaret olup bunlar başkente giden yollar üzerinde transit ticarî emtiadan alınırdı. Hazarlar'ın Doğu Avrupa iktisadi hayatında oynamış oldukları rol ise şudur: Mal mübadele merkezi olan başkent İdil'de Hazarlar alış-verişin tanzimi ve emniyetini sağlayan yegâne patronlardı. Bu hizmetlere mukabil alınan haraç ve vergi sayesinde Hazar hükümeti iktisaden kendisini ayakta tutabiliyordu", s. 478; A. Zajaczkowski, Hazar Kültürü ve Varisleri, /Türk. terc. Çağatay Bedii/, Belleten, c. XXVII, no 107, Temmuz 1963, s. 477- 483.
84. Hazar ülkesinde siyasî huzursuzluklarla beraber Hıristiyanlara karşı takibat yapılıyor ve bilhassa Bizans ülkesine yakın yerlerdeki Hıristiyanlar bir takım tazyiklere maruz kalıyorlardı. Bizans devleti ise dindaşlarına karşı yapılan tazyiklere bakmaksızın Hazar Hakanlığı ile dost geçinmek siyâsetine bağlı kalmış ve bu gayeyle, devrin tanınmış din adamlarından (sonraları "İslav havarisi" diye bilinen ve İslav alfabesi Kirillika'yı tanzim eden) Konstantin Kiril (Krill) adlı rahibi 860 yılı sonu veya 861 yılı başında Hazarlar'a bir misyonla göndermiştir. Konstantin Hazarlar'a gitmeden önce bir müddet Kırım'daki Chersones şehrinde kalmış ve "Hazarca " (galiba "İbranice") öğrenmiştir. Konstantin büyük bir ihtimalle Don nehri- Perevoloka ve İdil nehri üzerinden İdil şehrine gitmiş ama galiba orada hakanı bulamayarak Dağıstan (Semender veya Derbent)'a giderek, burada hakan ve Hazar büyükleri ile görüşmüştür. Hazar hakanının kendisini çok iyi kabul ettiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca hakanın huzurunda bir "din münazarası" yapıldığı da rivayet edilmektedir. Kostantin'in Hıristiyanlığı başarı ile savunduğu da bilinmektedir. Diğer münazaracılar Yahudi hahamları ve Müslüman hocalardır. Ama Konstantin'in bu başarısına rağmen kağan yine de "Yahudilik"te kalmıştır. Artamonov, a.e., s. 331-335.
85. Artamonov'a göre Yahudiliğin resmî devlet dini olarak kabulünün sebebi: Hazar Hakanlığı'nın sadece bağımsız bir devlet oluşu değil, aynı zamanda Hıristiyan bir devlet olan Bizans ve Müslüman olan Arap Hilâfeti'ne karşı eşitliğin bir göstergesi idi. Yâni Yahudiliğin Hazar Hakanı ve erkânı tarafından kabul edilmesi tamamen siyasî bir mahiyet taşımakta idi. s. 264; Yine Hazar ülkesinde Yahudilik bilhassa tüccarlar arasında yayılmak imkânını bulmuştur. Yahudiliğin kabulü Hazarlar arasında Harunürreşid zamanında (786-809)'da olmuştur, s. 266; Hazarların Yahudiliği kabul ettikleri bölge ise Dağıstan'dır. Buralarda uzun zamandan beri yaşamakta olan Yahudilerin tesiriyle Hazarların üst tabakası bu dini benimsemiştir. Belki de Yahudilerin bir kısmı Hazarlar'a karışmıştır. Hazarların ancak üst tabakası, yâni kağan, maiyyeti ve tüccarlardan bir zümre Yahudiliği kabul etmişlerdir; dolayısıyla de bu din Hazar Devleti'nin resmî dini olmuştur, s. 273, 282; Kafesoğlu, a.e., s. 162; Kurat, a.e., s. 34-35; A. Zajaczkowski ise Hazarların Müseviliği kabul etmelerini şöyle açıklamaktadır: Hazarların Yahudiliği yâni Ahd-i Atik'i kabul etmeleri bir çok bilgiyi şaşırtmıştır. "Nasıl olurda bu kuvvetli yarı göçebe İmparatorluğun hâkim tabakası, sıkı temasda bulunduğu Hıristiyanlığı ve Müslümanlığı değilde Tevrat'ı kabul etmiştir. Mevzuu bahis dinlerin, yâni Hıristiyanlığın, Müslümanlığın ve Tevrat'a itikad edenlerin Hazar ülkesinde temsilcileri olduğu gibi, misyoner olarak çalışanların da canlı faaliyet gösterdiklerini belirtmemiz icap eder. Fakat bir dini diğerlerine tercihen kabul etme keyfiyeti dinî mücadele ile yapılmıyordu, bilâkis gayet geniş bir şekilde tatbik edilen dinî müsamaha bu konuda katî idi. Bu müsamahadan dolayı eski Türk dini Tek Tanrılı semavî dinlerle yan yana yaşamıştır. Arap coğrafyacısı, Mes'udî'nin naklettiğine göre: Hazar başkenti'nde 7 tane başkadı vardı: ikisi Hıristiyanlar, ikisi Müslümanlar, ikisi Tevrat'a itikat edenler ve bir tanesi de kitabî olmayanlar içindi. Bu durumun Hazar müsamahasının bir sonucu olarak telâkki edilmesi lâzımdır. Kaynaklara göre, Hazarlar tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Bu da Hazarlar'ın Tek Tanrıya ibadeti şart koşan semavî bir dini kabul etmelerini kolaylaştırdı. Bizans elçisi aziz Konstantinos'un Hazar sarayında karşılanma töreninde, Hazar hakanı misafirin şerefine içmek istediği zaman şöyle demişti: "Her şeyi yaratan Tek Tanrı'nın şerefine içelim". Aziz Konstantinos da "Ben Tek Tanrı'nın kelâmına ve Ruhuna içiyorum" diye cevap verdiğinde, Hazar hakanı Tek Tanrı'ya olan inancını teyid etmek için şu mukabelede bulunmuştu: "Hemfikiriz, yalnız siz Kutsal Üçlüğe, biz ise Tek Tanrı'ya inanıyoruz, ayrıldığımız nokta budur". Hazarların hakan sarayı ve saray ileri gelenleri tarafından Ahd-i Atik dininin kabul edilmesi olayı, Yahudi kaynaklarına göre sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, İslâm kaynaklarına

HAZAR HAKANLIĞI

göre Halife Harun Reşid zamanında vukuu bulmuştur. Teferruatlı ve titiz bir incelemenin ışığı altında İslâm kaynaklarına çok önem vermek icabeder". Hazar Kültürü, s. 478-479.

86. V. Minorsky, Hududu'l-Alem, s. 45; Barthold, Orta Asya Türk tarihi Hakkında Dersler, Ankara 1975, s. 5-36; Hazar Dilinin bugün halen Rusya'nın bir bölgesinde konuşulan Çuvaşçaya benzeyişine, Hazarların, İdil nehrine "İdil" ismini vermeleri delil olarak gösterilmektedir. İdil kelimesi Çuvaşçada "nehir" anlamına gelmektedir., Rasonyi, a.e., s. 114.
87. Rasonyi, a.e., s. 114; Baştav, a.e., 169-178.
88. Togan, Hazarlar, s. 408; Yine Türk Ansiklopedisi'nde çeşitli kaynaklardan toplanan kelimelerden bazıları şunlardır: Hazar, Kara Hazar, alp, ilik, cabgu, tarkan, avcı, çorpan...vs. Bk. Hazar Türkçesi, Türk Ansiklopedisi, Ankara 1971, c. XIX, s. 133.
89. Hazarlar hakkında geniş bilgi için bk. Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku Arheografiçeskoyu Komisseyu, Sank-Peterburg 1856; Mes'ûdî, Mürûc'üz-Zeheb (nşr. Barbier de Meynard) I-II, Paris 1861; Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, Sank-Peterburg 1862 Letopis po İpatskomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1871; Letopis po Lavrentiyevkomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1872; İbn Hurdahbih, el-Mesalik ve'l Memalik, Leiden 1889; J. Gauthier, "Hazarskaya Kultura", Noviy Vostik, 1925; T. Kovalski, "Zu den Türkischen Monatsaneme, Archiv Orientalni, II, Prag 1930, s. 3-26; N. B. Divatia, "The Khazars: Were the Vereg-Rus beyinin y Mongols?" Abori, sa. 12 1931, s. 132-155; V. Moshin, "Les Khazares et le byzantins d'apres l'anonyme de Cambridge", Byzantion, VI, Bruxelles 1931, s. 309-325; Kokovtsov, Hazarskaya Perepiska, Leningrad 1932; el-Belazurî, Fütûhu'l- Buldan, Mısır 1932; Reşid Saffet Karaşemsi, Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII. Asır), İstanbul 1934; M. İ. Artomonov, Oçerki Drevneyşey İstorii Hazar, Leningrad 1936; ay. müell., Şarkel-Belaya Veja, Materyali i İssledovaniya po Arheologii CCCP, No: 62, 1958; Ayn. müell., İstoriya Hazar, Leningrad 1962; A. A. Vasiliev, "The Goths in Crimea", Monographs of the Mediaeval Academy of the America, No. II, Cambridge, Massachusset 1936; ayn. müell., Bizans İmparatorluğu Tarihi I (Türk. terc. Arif Müfir Mansel), Ankara 1943; V. Minorsky, Hududu'l-âlem, Region of the World, London 1937; ayn. müell., "A New Book on the Khazars", Oriens, XI, 1958, s. 75-88; Z. V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Leipzig 1939; ayn. müell., "Hazarlar" İA, VI, s. 397-408; ayn. müell., Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul 1981; J. Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiyev", Slavonic and East European Review" XXII/58, 1944, s. 108-124 (Türk. Terc. Halil İnalçık- İkbal Berk, "Eski Kiyev'in Türk-Hazar Menşei", DTCFD., IV/3 1946, s. 343-358); A. Zajackowski, Le Studiou nad zagadnieniem chazarskim, Krakow 1947; A. N. Kurat, "Muhammed Bin A'sam al-kuf'nin Kitâb al Futûhu", DTCF, VII, 1949, s.; ayn. müell., IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972; ayn. müell., Rusya Tarihi, Ankara 1987; D. M. Dunlop, "Aspect of the Khazar Problem", Glasgow Or. Soc. Review, 13, 1947-1949, s. 33-44; Ayn. müell., The History of the Jewish Khazars, Princeton, New Jersey 1954; ayn. müell., The History of the Jewish Khazars, New York 1967; ayn. müell., "Khazars", Ejd., X, s. 944-953; Troitskaya Letopis, /Haz. M. D. Priselkov/, Moskova-Leningrad 1950; Povesti Vremeni Let, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950; Novogorodskaya Pervaya Letopis, Starşego i Mladşego İzvodov, Moskova-Leningrad 1950; B. A. Ribakov, Kvoprosu o Roli Hazarskom Kaganata v İstorii Rusi, Sovyetskaya Arheologiya, XVIII, 1953; S. Szyszman, "Les Khazars-Problemes et Conreverses", Revue de l'Historie des Religions CLII, No. I, 1957; V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", Oriens XI, 1958, s. 122-145; et-Taberî, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülük, c. I, Mısır 1960; N. A. Baskakov, Turskie Yazıki, Moskova 1960; K. Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762-764", AOH, XI, 1960, s. 75-88; A. Zajackowski, Khazarian Culture and its İnheritors, Act. Or. XII, 1961, (Türk. Terc), "Hazar Kültürü ve Varisleri" Belleten s. 107, Ankara 1963; L. G. Buiç, Çerepa iz Koçevniçeskogo Mogilnika Vozle Şarkela-Beloy Veji, MİA, 1963; S. A. Pletneva, Koçevniçeski Magilnik bliz Şarkela-Beloy Veji, Materialı i İssledovaniya po Arheologii CCCP, No. 109, 1963; ayn. müell., Hazarı, Moskova 1986; İbnu'l Esir, el-Kamilu fi't-Tarih, Beyrut 1967; L. N. Gmilev, Otkirıtie Hazarii, Moskova 1966; A. Meyendorff, "Trade and Communication in Eastern Europe A. D. 800-1200", Travel Travellers of the Middle Ages, London 1968, s. 104-123; İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, /Haz. Ramazan Şeşen/, İstanbul 1975, s. 76-80; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1972, I, s. 230-250; Barthold, Orta Asya Türk tarihi Hakkında Dersler, Ankara 1975, s. 5-36; E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978; P. B. Golden, Khazar Studies, I-II, Budapest 1980; ayn. müell., "Khazars", Encuclopedia of Asian History, New York 1988, II, s. 295-296. R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, /Türk. Trc. Reşat Uzmen/, İstanbul 1980; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, /Türk. Trc. F. İşıltan/, Ankara 1981; H. D. Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", VIII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1981, II, s. 855-863; Theophanes, The Chronicle of Theophanes (trc. Harry

HAZAR HAKANLIĞI

Turtledove), Philadelphia 1982; M. G. Magomedov, *Obrazovaniya Hazarskogo Kaganata*, Moskova 1983; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985; Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985; O. Pritsak, "Khazars", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1986, VII, s. 240-242; Polnoe Sobranie Russkih Letopisi, Radzivilovskaya Letopis, c. XIII, Leningrad 1989; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, I, 139-182; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988; T. Senga, "The Toguz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", *JAN*, XXIV/1, 1990, s. 57-69; Nikephoros, *Short History* (trc. Cyrill Mango), Washington 1990; F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992; Thomas S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: a special relationship? ", *Byzantine Diplomacy* (ed. I. Separd- S. Franklin), Belfast 1992, s. 109-132; A. Koestler, *The Thirteenth Tribe; Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası* (Türk. terc. Belkıs Çorakçı), İstanbul 1993; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (ed. Gyula Moravcsik, ter. R. J. H. Jenkins) Washington 1993; Anna Kommena, *Alexiad*, /Türk. Trc. Bilge Umar/, İstanbul 1996.